

■ European Union Funding for Historic Building Conservation.
Normality and Tsunami in Harghita County
The article may be found on pages 2-11.

■ Finanțare europeană în domeniul protecției monumentelor istorice.
Normalitate și tsunami în județul Harghita
Articolul se poate citi în paginile 2-11.

■ Európai uniós pénzek a műemlékvédelemben.
Hargita megyei normalitás és szökőár
A cikk a 2–11. oldalakon olvasható.

built heritage *patrimoniu construit*

YEAR XII. • 47TH ISSUE

ANUL XII. • NUMĂRUL 47



épített örökség

XII. ÉVFOLYAM • 47. SZÁM

Transsylvania

Nostra



3
2018

Will follow – Vor urma – Beharangozó



Fundația Transsylvania Nostra organizează, în perioada **18-20 octombrie 2018**, cea de a 19-a ediție a **Conferinței Internaționale Științifice de Teoria și Practica Reabilitării Patrimoniului Construit – TUSNAD**. Acest eveniment științific internațional de mare anvergură, se va desfășura în localitatea Cluj Napoca și va avea ca locație Muzeul de Artă Cluj-Napoca, Palatul Bánffy – Piața Unirii nr. 30. Tematica abordată la această ediție se leagă de **Anul European al Patrimoniului Cultural din 2018**: o celebrare a diversității și a bogăției patrimoniului construit european, dar și de tematica **#heritage4generations#**.

Ediția a 19-a a Conferinței internaționale științifice de teoria și practica reabilitării patrimoniului construit – TUSNAD, va cuprinde în programul său prezentări de prelegeri legate de o abordare generală a patrimoniului construit, ca parte de excepție a patrimoniului cultural și studii de caz.

Tematicile propuse sunt abordate prin prisma relației patrimoniu cultural – patrimoniul construit, ca modalitate de înființare, exploatare și protecție a patrimoniului construit, aspecte care asigură semnificația culturală a activității de a construi.

The Transsylvania Nostra Foundation organises, between **October 18 and 19, 2018**, the 19th edition of the **International Scientific Conference on Theoretical and Practical Issues of Built Heritage Conservation – TUSNAD 2018**. This internationally recognised scientific event will be held at Cluj-Napoca (Cluj Co., Romania). The location of the conference will be the Museum of Fine Arts, Bánffy Palace, Unirii Square nr. 30. The topic addressed in this edition is connected to the **European Year of Cultural Heritage 2018**: a celebration of the diversity and richness of European built heritage and heritage 4 generations.

The programme of the 19th edition of the Conference Series on Theoretical and Practical Issues of Built Heritage Conservation – TUSNAD 2018 will include lecture presentations on a general approach of reconstruction of monuments and sites, case studies, round-table discussions, panel exhibitions and documentary field trip.

The proposed topics, all of which approach the relationship between built heritage and cultural heritage, discussing the establishment, use and protection of built heritage, as well as highlighting the aspects that ensure the cultural significance of the act of building.

2018. október 18–20. között kerül sor a Transsylvania Nostra Alapítvány főszervezésében **Az épített örökség felújításának elméleti és gyakorlati kérdései – TUSNAD**, elnevezésű nemzetközi tudományos konferencia 19. ülészakára. Ebben az évben is a nagyszabású nemzetközi tudományos eseménynek Kolozsvár (Kolozs megye, Románia) ad otthont a kolozsvári Szépművészeti Múzeumban, Bánffy Palota – cím: Unirii tér 30. Az ülészak témája: **Az épített örökség, mint a kulturális örökség kivételes része** és szorosan kötődik **A kulturális örökség európai évéhez (2018)**, valamint a generáció váltást jelző **#heritage4generations#**-hoz.

A 19., Az épített örökség felújításának elméleti és gyakorlati kérdései – TUSNAD nemzetközi tudományos konferencia programjában az épített örökség és a kulturális örökség viszonyát taglaló átfogó előadások és esettanulmányok szerepelnek.

A javasolt tematikák, mind az épített örökség és a kulturális örökség viszonyát érintik, az épített örökség kijelölését, használatát és védelmét tárgyalva, aláhúzza azokat a szempontokat, melyek az építés kulturális jelentőségét biztosítják.

■ Fotografie copertă I: Castelul Bánffy din Răscruți (jud. Cluj), detaliu tavan © Utilitas

■ Fotografie copertă IV: Castelul Bánffy din Bonțida (jud. Cluj), grajd © Utilitas

■ Front cover photo: Bánffy Manor House in Răscruți (Cluj Co.), detail of the ceiling © Utilitas

■ Back cover photo: Bánffy Manor House in Bonțida (Cluj Co.), stable © Utilitas

■ Első fedél képe: A választói Bánffy-kastély (Kolozs megye), mennyezetrészlet © Utilitas

■ Hátsó fedél képe: A bonchidai Bánffy-kastély (Kolozs megye), istálló © Utilitas

Content – Cuprins – Tartalom



- 1 ■ BERKI Tímea
Greetings *** Preambul *** Köszöntő
- 2 ■ KÖLLŐ Miklós
Európai uniós pénzek a műemlékvédelemben.
Hargita megyei normalitás és szökőár
European Union Funding for Historic Building Conservation.
Normality and Tsunami in Harghita County
- 12 ■ Ruxandra COROIU
Stadiul actual al arhitecturii feroviare a căilor ferate înguste abandonate din regiunea istorică a Maramureşului
The Current State of the Railway Architecture of the Abandoned Narrow-gauge Railways in the Historical Region of Maramureş
- 18 ■ Laura ZAHARIA
Reabilitarea Bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb, Maramureş
The Rehabilitation of the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb, Maramureş Region
- 30 ■ Sabin FĂRCAŞ
Elemente arhitecturale din piatră din secolul al XVI-lea în arhitectura laică a Clujului
Studiu de caz: Casa Wolphard-Kakas
Sixteenth-century Stone Architectural Elements in the Secular Architecture of Cluj-Napoca
Case Study: Wolphard-Kakas House
- 43 ■ VÁRADY Enikő
Studiu istoric, inventarierea valorilor pentru reabilitarea și amenajarea interioară a Complexului Sfântul Ștefan din Baia-Mare
Historical Study, Inventory of Values for the Rehabilitation and Interior Design of the Sfântul Ștefan Complex in Baia Mare
- 54 ■ Andreea MILEA
Surse documentare în studiul începuturilor parcurilor publice urbane transilvănene
Documentary Sources in the Study of the Beginnings of Transylvanian Public Urban Parks

Financed by / Finanțat de / Támogató:

Transsylvania  Nostra

built heritage • patrimoniu construit • épített örökség



MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

Revistă finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale.

■ Editor in chief / Redactor șef / Főszerkesztő: **SZABÓ Bálint** ■ Subeditor in chief / Redactor șef adjunct / Főszerkesztő-helyettes: **Vasile MITREA** ■ Editorial Committee / Colegiul de redacție / Szerkesztőbizottság: **BENCZÉDI Sándor** (RO), **Șerban CANTACUZINO** (GB), **Mircea CRIȘAN** (RO), **Rodica CRIȘAN** (RO), **Miloš DRDÁČKÝ** (CZ), **Octavian GHEORGHIU** (RO), **FEJÉRDY Tamás** (HU), **KIRIZSÁN Imola** (RO), **KOVÁCS András** (RO), **Christoph MACHAT** (DE), **Daniela MARCU ISTRATE** (RO), **MIHÁLY Ferenc** (RO), **Paul NIEDERMAIER** (RO), **Virgil POP** (RO), **Liliana ROȘIU** (RO), **Gennaro TAMPONE** (IT) ■ Collaborators / Colaboratori / Közreműködők: **BODOR Eszter**, **Carmen CLEJA**, **Ana COȘOVEANU**, **EKE Zsuzsanna**, **KÖNCZEY Elemér**, **Alina PELEA**, **SZÁSZ Augusztá** ■ Layout Design / Concepția grafică / Grafikai szerkesztés: **IDEA PLUS** ■ Layout editor / Tehnoredactare / Tördelés: **TIPOTÉKA** ■ Editorial general secretary: **VÁKÁR Enikő**, **ALBERT Enikő** ■ Contact: editorial@transsylvania.ro ■ Publisher / Editura / Kiadó: **SC. Utilitas SRL**. Str. Breaza nr. 14, Cluj-Napoca, 400253 RO, Tel/Fax: 40-264-435489, e-mail: office@utilitas.ro ■ Publishing-house / Tipografia / Nyomda: **Colorprint**, Zaláu ■ The articles do not reflect in all cases the standpoint of the Transsylvania Nostra Journal. The articles' content and the quality of the images fall under the authors' responsibility. ■ Articolele autorilor nu reflectă în fiecare caz punctul de vedere al revistei Transsylvania Nostra. Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și calitatea imaginilor revine autorilor. ■ A szerzők cikkei nem minden esetben tükrözik a Transsylvania Nostra folyóirat álláspontját. A cikkek tartalmáért és az illusztrációk minőségéért a szerzők felel. ■ All rights reserved. The Journal may not be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers. 2018 © Fundația Transsylvania Nostra ■ CNCS B granted journal / Revistă cotatecategoriei CNCS B / CNCS B minősítéssel ellátott folyóirat ■ ISSN-L 1842-5631, ISSN 1842-5631 (print), ISSN 2344-5084 (on-line) ■

■ *At the initiative of the Transylvania Trust, the Postgraduate Course in Historic Building Conservation was launched in October 1998 within the Faculty of History and Philosophy of the Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, on the basis of the Ministry for Education Decree no. 4223/1998.*

Considering the richness and present state of the Transylvanian built heritage, the specialisation course offers training at the highest level in the field of built heritage protection and conservation, aimed especially at graduate architects, structural engineers, art historians, and archaeologists, but the course is also open for others with a university degree.

The distance learning programme has a duration of two years, held at the Built Heritage Research and Training Centre on Breaza Street, Cluj-Napoca, established with the support of the Apáczai Foundation. The practical classes are held at specialised institutions, conservation sites, and are completed with study field trips in Romania and abroad. At the end of the programme students write a dissertation, which they have to defend before a committee of specialists. Since 1998, the course has had a total of 460 registered students, of which 260 have graduated.

The Transsylvania Nostra Journal offers a possibility for publication for the best dissertations, when, by publishing them, it makes them available to a wider public.

Tímea BERKI
Project director
Transylvania Trust

Ed. note:

Four such articles are published in the third issue of 2018, all selected by the examination committee. This is preceded by the publication of a total of 18 dissertations of students who graduated in previous years (in issues 2009/4: five articles, 2011/1: one article, 2012/1: one article, 2013/1: two articles, 2015/3: five articles, and 2016/3: four articles).

■ *La inițiativa Fundației Transylvania Trust, în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca se desfășoară, începând din octombrie 1998, Cursul Postuniversitar de Reabilitare a Monumentelor Istorice, pe baza Decretului Ministerului Educației nr. 4223/1998.*

Luând în considerare bogăția, precum și starea patrimoniului arhitectural transilvănean, cursul de specializare oferă cunoștințe la cel mai înalt nivel în domeniul protecției și reabilitării patrimoniului construit, în primul rând pentru arhitecți, ingineri constructori, istorici de artă și arheologi cu diplomă, însă cursul este deschis și altor persoane cu studii superioare.

Durata programului cu forma de învățământ la distanță este de doi ani, cursurile se țin la Centrul de Cercetare și Formare în Domeniul Patrimoniului Construit de pe strada Breaza din Cluj-Napoca, centru realizat cu ajutorul Fundației Apáczai. Locațiile orelor de practică: instituții specializate, șantiere de reabilitare, respectiv excursii de studiu în țară și în străinătate.

La sfârșitul cursului de specializare studenții scriu o lucrare de disertație pe care o susțin în fața unei comisii de specialiști. Din 1998 s-au înscris în total 460 de studenți, din care 260 au obținut diplomă.

Revista Transsylvania Nostra oferă posibilitate de publicare pentru cele mai bune lucrări de disertație, pe care, publicându-le, le pune la dispoziția unui public mai larg.

Tímea BERKI
director program
Fundația Transylvania Trust

Notă ed.:

În cel de-al treilea număr al anului 2018 se publică patru articole selectate de comisia de susținere, ceea ce este precedat de publicarea a unui număr de 18 lucrări de disertație ale studenților care au obținut diplomă în anii precedenți (numerele 2009/4: cinci articole, 2011/1: un articol, 2012/1: un articol, 2013/1: două articole, 2015/3: cinci articole și 2016/3: patru articole).

■ *A Transylvania Trust Alapítvány kezdeményezésére, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelemtudomány és Filozófia Karán 1998 októberében épített örökség felújításra szakosító posztgraduális oktatás indult a romániai Oktatási Minisztérium 4223/1998 sz. rendelete alapján.*

Figyelembe véve az erdélyi építészeti örökség gazdagságát és állapotát, a képzés a legmagasabb szinten biztosít ismereteket az épített örökség védelme és felújítása terén, elsősorban oklevéllel rendelkező építészek, építőmérnökök, régészek és művészettörténészek számára, de nyitott más egyetemi végzettséggel rendelkezők előtt is.

A távoktatásként működő tanfolyam időtartama két év, helyszíne a kolozsvári Brétfű utcai Épített Örökség Oktató és Kutató Központ, amely az Apáczai Köz-alapítvány támogatásával jött létre. A gyakorlati órák helyszínei: szakosodott intézmények és műemlék-felújítási építőtelepek, illetve bel- és külföldi szakmai tanulmányutak.

A képzés végén a hallgatók záródolgozatot írnak és egy szakemberekből álló bizottság előtt védik meg. 1998 óta összesen 460-an iratkoztak be, ezek közül 260 hallgató szerzett oklevelet.

A legjobb záródolgozatok számára közlési lehetőséget kínál a Transsylvania Nostra folyóirat, amikor azokat megjelentetve, a szélesebb nyilvánosság elé bocsátja.

BERKI Tímea
programfelelős
Transsylvania Trust Alapítvány,

Szerk. megj.:

A 2018-as év harmadik számában négy, a vizsgabizottság által kiválasztott cikket közlünk. Ezt megelőzte az elmúlt évfolyamok végzős diákjainak összesen 18 megjelentetett szakdolgozata (a következő számokban: 2009/4: öt cikk, 2011/1: egy cikk, 2012/1: egy cikk, 2013/1: két cikk, 2015/3: öt cikk és 2016/3: négy cikk).

■ KÖLLŐ Miklós¹

Európai uniós pénzek a műemlékvédelemben. Hargita megyei normalitás és szökőár

■ **Kivonat:** Romániában a műemlékek gyakorlatilag „halálra vannak éheztetve” a karbantartáshoz, restauráláshoz szükséges pénzhiány miatt. Így kevés szakember dolgozik a szakmában. Az európai uniós pénzek pedig időnként cunamiként söpörnek végig a műemlékek egy részén, s a pénz bősége esetenként nagyobb kárt okoz, mint a hiánya. A cikk a kis összegű – tehát elméletileg kisebb kárt okozó – uniós források felhasználásának tanulságait mutatja be egy olyan területen, ahol a helyi erőfeszítéseknek köszönhetően, a romániai átlaghoz képest több forrás jut műemlékekre...

■ **Kulcsszavak:** LEADER program, Hargita megye, népi épített örökség, restaurálás, fizikai faanyagvédelem, hagyományos tudás és tapasztalat

■ Hargita megyében – a romániai viszonylatokhoz képest – műemlékes megközelítésben korántsem ideális, de viszonylag normális helyzet tapasztalható, mert a megyei tanácsnak két programjából is lehet kiszámítható támogatást lehívni restaurálási munkálatokra. Az első program során egyházi épületek felújítását – vagy építését – támogatják, míg a második kizárólag műemlék restaurálásra vonatkozik, magánszemélyeknek és egyházaknak egyaránt szól. Itt három lépcsőben lehet pályázni, a tervezés megkezdéséhez szükséges előtanulmányokra, a tulajdonképpeni tervezésre, illetve a kivitelezési munkálatokra. Ez utóbbi esetében nehézséget jelent, hogy a megyei tanács éves ciklusokban gondolkodik, így a kiírás gyakorlatilag szeptember elejére teszi lehetővé a munkálatok elkezdését, és még abban az évben be is kell fejezni, nem lehet ezeket átvinni a következő esztendőre. Így célzott, kis léptékű beavatkozásokat lehet kivitelezni, de vannak rá példák, hogy egy éveken átívelő, megfelelő stratégia mentén sikerült az utóbbi tíz évben több műemléket is restaurálni. Így a gyergyótekerőpataki római katolikus plébániatemplomot, ahol egy árvíz utáni, részleges, a kultúrminisztérium által finanszírozott beavatkozást követően a megyei tanács műemlékes pályázatából sikerült kicserélni a torony bádofödését, majd felújítani a hajó és a szentély héjazatát, aztán rehabilitálni a nyílászárókat, végül pedig a templom padfűtésével sikerült újra használhatóvá tenni az épületet. Hasonló, többlépcsős, nyolc éve megkezdett, a sürgősségek mentén rendezett stratégiával Gyergyószentmiklóson a barokk plébániatemplom esetében első körben a tetőszerkezet és a héjazat rehabilitálására került sor, aztán az épület részleges külső restaurálása, ezt követően az épület belső restaurálása következett, aztán bejárati ajtók és a sekrestyeajtó szakszerű felújítását sikerült elvégezni, majd az 1990-ben a templomból leszerelt vitrálék kerültek

¹ Építész, urbanista, műemlékes szakmérnök, a Román Kultúrminisztérium által jegyzett műemlékes szakértő, a bukaresti építészeti egyetem (Universitatea de Arhitectură și Urbanism Ion Mincu) doktori iskolájának hallgatója.

European Union Funding for Historic Building Conservation. Normality and Tsunami in Harghita County

■ **Abstract:** In Romania, historic buildings are practically “starved to death” due to the shortage of funds needed for their maintenance and conservation. Thus, few experts work in this profession. Sometimes European Union funds sweep through some of the historic buildings as a tsunami and each time the abundance of money causes more harm than the lack of it. The article presents the lessons learned from the use of smaller – so technically less damaging – EU funds in a field where, due to local efforts, there are more funds for historic buildings than the Romanian average...

■ **Keywords:** LEADER programme, Harghita County, vernacular built heritage, conservation, physical protection of wood, traditional knowledge and experience

■ In Harghita County, compared to other regions from Romania, the situation in the field of historic building conservation is not ideal, but relatively normal, because two programmes of the county council provide funds for conservation works. The first programme provides funds for the conservation or construction of church buildings, while the second one concerns only the conservation of historic buildings, both for private individuals and for churches. Here there are three stages one can apply for, the preliminary studies needed for the design, the actual design, and the project implementation. In the case of the latter, it involves difficulties that the county council thinks in annual cycles, so the invitation to tender makes it possible to start the works at the beginning of September, and these should be completed in the same year, they cannot be carried over into the next year. Thus, only targeted small-scale interventions can be carried out, but there are some examples where, with a good strategy spanning over years, several historic buildings could be conserved in the last ten years. Such an example is the

¹ Architect, urban designer, specialist in historic building conservation, historic building conservation expert registered by the Romanian Ministry of Culture, student at the Doctoral School of the Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest, Romania.

Roman Catholic Parish Church of Valea Strâmbă, where after a flood a partial intervention was carried out, funded by the Ministry of Culture, and then, with the support from the funding set up by the county council, it was possible to replace the sheet metal roofing of the tower, to renovate the roof covering of the nave and choir, then to conserve the doors and windows, and finally to install bench heating with which the church could be used again by the community. With a similar, multistage strategy launched for emergency interventions at the Baroque Parish Church in Gheorgheni eight years ago, first the roof structure and roof covering were rehabilitated, then the exterior of the building was partially conserved, followed by the interior conservation of the church, then the entrance doors and the sacristy door could be professionally renovated, and the stained glass windows that were removed in 1990 were reinstalled in their places. At present, the partial renovation of the church fence, the drainage system around the church, and the landscaping of the churchyard are in progress.

Based on the above, we could be hopeful that there is some kind of normality here in contrast with the national, and in particular Transylvanian situation, in which based on the historic building conservation strategy of the county it is still possible to work: to focus on preservation, emergency interventions, conservation – because there are hardly any public funds set up for historic building conservation in Romania, it is almost random if a historic building gets to be renovated. The general situation is a constant lack of money and unstoppable destruction. In addition, the funding from the Ministry of Culture is completely unpredictable, so, for example, the conservation of the church in Daia has been ongoing for more than twenty years and is still not finished, whereas the design and implementation of the conservation works on the church in Cârța took less than a year and a half to finish.

The normal thing would be if, whenever needed, there were always money for the maintenance and conservation of historic buildings, but the budget of the Ministry of Culture is ridiculously low in relation to the tasks at hand. For comparison, the annual budget allocation set aside for historic buildings is the cost of constructing 1 km of highway. It is understandable that the owners of historic buildings jump at the chance to receive money for conservation and typically everybody runs after EU funds. These invitations to tender are cyclical and, due to the above-mentioned general situation in the field of historic building conservation in Romania, they take strange turns. Since there is no money for historic building conservation for years, few specialise in this field – both designers and contractors, and the latter often go abroad as they do not obtain contracts in the country. Thus, there is only a limited number of qualified professionals, who can only carry out projects of a size that is in line with their capacity. However, this is only a fraction of what an EU tender allows for, so unfortunately during

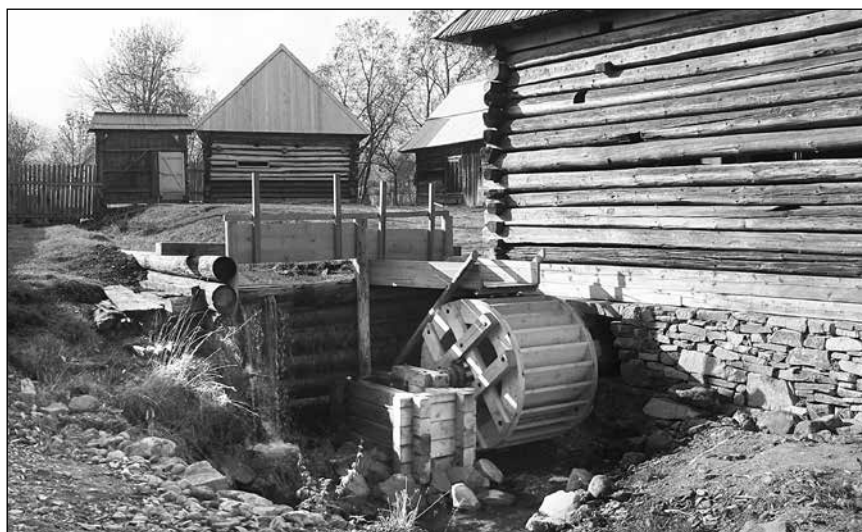


■ **1. kép:** A gyergyóújfalvi vízimalom felújításához a faépítéssel alapos ismerete elengedhetetlen volt
 ■ **Photo 1.** A thorough knowledge of timber architecture was essential for the conservation of the water mill in Suseni

vissza a helyükre. Jelenleg a templomkerítés részleges felújítása, a templom körüli vízelvezetés és udvarrendezés van folyamatban.

A fentiek alapján bizakodóak lehetnénk, hogy az országos, ezen belül erdélyi helyzettel szemben itt létezik egy normalitás, amelynek során a megye műemlékes stratégiája alapján mégiscsak lehet dolgozni: állagmegóvásra, sürgősségi beavatkozásokra összpontosítani, restaurálni – mert Romániában alig-alig jutnak állami pénzek műemlékvédelemre, szinte véletlenszerű, ha egy műemlék felújítására sor kerül. Az általános helyzet a folyamatos pénzhiány és megállíthatatlan pusztulás. Ráadásul teljesen kiszámíthatatlanul jönnek a kultúrminisztériumi pénzek, így például a székelydályai templom restaurálása több mint húsz éve tart, és most sincs teljesen befejezve, ezzel szemben a csikkarcfalvi templom restaurálási munkálatainak tervezése és kivitelezése alig másfél év alatt lezajlott.

Az lenne normális, ha a szükségleteknek megfelelően, folyamatosan volna pénz a műemlékek gondozására, restaurálására, de nevetségesen kevés a kultúrminisztérium költségvetése az elvégzendő feladatokhoz képest. Összehasonlításképpen: a műemlékekre szánt éves keret egy kilométer autópálya ára. Érthető, hogy a műemlék tulajdonosok kapva kapnak az



■ **2. kép:** A felújítás során a faelemek hagyományos fizikai faanyagvédelmén volt a hangsúly
 ■ **Photo 2.** During conservation, emphasis was placed on the traditional physical protection of the wooden elements

alkalmon, ha valahonnan pénzt tudnak szerezni a restaurálásra, és jellemző módon mindenki az európai uniós pénzek után fut. Ezek a pályázati kiírások ciklikusak, és a már korábban vázolt romániai műemlékes helyzetkép miatt furcsa fordulatokat vesznek. Mivel éveken keresztül nincs pénz műemlékvédelemre, kevesen szakosodnak erre a területre – mind tervezők, mind kivitelezők, ez utóbbiak pedig sokszor külföldre húzódnak az itthoni megrendelések hiányában. Így csak korlátolt számú megfelelően képzett szakembergárda áll a rendelkezésre, akik csak a kapacitásuknak megfelelő volumenű munkát tudják felelősen elvégezni. Ez azonban csak töredéke annak, amit egy-egy uniós kiírás lehetővé tesz, így sajnos egy-egy pályázati hullám során mindenki próbálkozik (különböző ügyeskedésekkel, kiskapukkal) pénzt szerezni tervezésre, kivitelezésre. Ennek az időnkénti pénzbőség okozta kárnak a kézzelfogható eredménye például néhány szász erődtemplom radikális felújítása (pl. Mese, német nevén Meschendorf) a Regionális Operatív Program keretében, ahol teljesen kicserélték a patinás cserepeket ipari cserépre. Maga Charles herceg is szóvá tette, hogy a szász falvakban egyre inkább terjednek a rikító színű cserepek. Továbbá ide sorolhatjuk néhány ókori rom (pl. Capidava) olyan mértékű rekonstrukcióját, amely során teljesen elveszítették eredeti jellegüket, jó részt megsemmisültek a történelmi rétegeik, így a történelmi szubsztancia hiányában műemléki mivoltuk is kérdésessé vált. Azért súlyosak ezek az esetek, mert világörökségi helyszínekről van szó.

GUTTMANN Szabolcsnak volt egy erre vonatkozó, a helyzetet keserűen summázó észrevétele: Romániában az európai uniós pénzek kellene legyenek a hab a tortán, de itt tulajdonképpen nincs torta, csak a hab van. Nem könnyíti meg a tervezők dolgát, hogy ezek a pályázatok általában nagyon szűk határidőre vannak kiírva, egy-két hónap alatt kell letenni a megvalósíthatósági tanulmányt, ami – ha nincsenek az előtanulmányok korábban már elkészítve, vagy esetleg nincs egy korábbi terv – szinte lehetetlen. A pályázat elbírálása akár másfél évig is elhúzódhat, ami után a tervező ismét kap egy két-három hónapos határidőt a kiviteli terv elkészítésére, aztán ismét hosszas várakozás a jellemző, míg lezajlik a finanszírozási szerződés megkötése, illetve a közbeszerzési eljárás a kivitelezésre, így sokszor a kivitelező – a számára is szűken szabott határidő miatt – decemberben fog neki a munkálatoknak, amikor tulajdonképpen nem szabadna.

További hátránya ennek az eljárásnak, hogy a műemléki kutatások véglegesítésére igazából az építkezés alatt lehet sort keríteni, amikor a feláll-

a tidal wave of tenders everyone tries to get money (deceptively, finding loopholes) for design and implementation of works. The tangible result of the damage caused by such an occasional financial abundance is the radical retrofitting of certain Transylvanian Saxon fortified churches (e.g. Meşendorf) within the Regional Operational Programme, where the old, tarnished tiles were completely replaced with industrial ones. Prince Charles himself mentioned that bright coloured tiles are overused in Saxon villages. Furthermore, we can include the reconstruction of some ancient ruins (for ex. Capidava), during which they lost their original character completely, their layers of history were almost destroyed, and so, in the absence of historic substance, their status as historic buildings became questionable. These are serious cases, as we are talking about World Heritage Sites here.

Architect Szabolcs GUTTMANN had a bitter comment on the situation: in Romania, EU funds should be the icing on the cake, but there is in fact no cake, just the icing. It does not make it easier for the designers that these tenders often come with a very tight deadline, a feasibility study should be handed in in one or two months, which – if there are no preliminary studies prepared in advance or no previous designs at hand – is almost impossible. The evaluation of the tender may take up to one and a half years, after which the designer will again receive a two-to-three-month deadline to draw up the implementation plan, then there is typically a long wait until the financing agreement is concluded and the tendering procedure for the construction works is completed, so often the contractor – because of the tightly set deadline – will start the construction work in December when, in fact this should not be allowed.

Another disadvantage of this procedure is that the completion of the historic building research can actually be carried out during the construction works, when all parts of the walls can be reached from the scaffolds, the roof structure can be meticulously observed through the exposed portion of the roof covering, the archaeologist has open access to the whole surface of a church, because it is emptied during the works, so it is often not possible to present and highlight significant historical values, because originally, in the light of the partial and limited researches, it was impossible to calculate on these works, and they go beyond budget tolerance due to unexpected costs.

The design committees for historic buildings are the only ones that function as a barrier in this hunt for money, set up at a regional or national level, depending on the category to which the historic buildings belongs. These committees are really underfunded, usually working ten to twelve hours a day to assess the submitted designs. To this one has to add the extra hours spent with travelling from home to the committee meeting and back, so instead of a normal 8-hour workday many of the committee members work overtime, as they already go through the electronically uploaded design



■ 3. kép: A „védtelen” faanyag gyors felületi szürkülése gyors illeszkedést tesz lehetővé
■ Photo 3. The quick greying of the surface of unprotected wood enables quick fitting

documents at home (if they can, because for example this solution is not available in the case of the national committee), which takes them another two to three workdays, if they wish to avoid hasty, superficial assessments. It is bitterly amusing when politicians (mayors, county council presidents, deputies) try to put pressure on the committee on the one hand – as sometimes they are deprived of investments of five million euros, because they submit an inappropriate historic building conservation design at the last minute, justifying the lack of professionalism by the urgent need to obtain a permit because there is no other option for funding –, while on the other hand, the committee members practically carry out voluntary work that goes beyond their power to preserve the historical authenticity of buildings, acting from conviction and not for the insignificant fee.

Thus, the state representatives stare each other down: the leaders of local governments stand opposite the specialised committees of the Ministry of Culture. The former group has the impression that they are deprived of significant funds, the latter are left with the bitter taste that they act from conviction – because financially it is not worth it to work in the committee – and do a lot for historic buildings, still they are the bad guys who impede regional development. The committee member becomes a black sheep while rescuing what can still be rescued and hurting in the meantime for losing innumerable opportunities.

This unfortunate situation leads to the fact that in the case of investments in historic building environments, in the phase of the feasibility study the design is not submitted to the historic building committees, because there is no time to wait for the approval bound by conditions and modifications, so they are postponed for the period following the signing of the financing agreement, and then they try to put further pressure with a fait accompli, claiming that the money was given for this specific design, this has to be carried out, it cannot be modified any more because then it will not be funded. This phenomenon is very uncomfortable, and, in this respect, it is somewhat positive that the LEADER programme asks for the historic building protection approval both for the feasibility study and for the implementation design in the case of historic buildings and buildings in historic environments.

At the same time, the designs are submitted at the county directorates for historic building conservation at the very last moment, as the designers want to work on the solutions – for lack of time and for sure success – until the last minute. They are in no easy situation because they need to present not only the feasibility study, but also the detailed implementation design, since these both need to be approved. One might understand it in the following way: it takes twenty minutes to prepare a pizza, and here they expect to get an edible pizza in five minutes.

The aforementioned LEADER programme is considered to be one of the most



■ **4. kép:** Gyakorlatilag minden fából készült a malmon. A falszerkezet a tapasztás előtt
 ■ **Photo 4.** Practically everything is made of wood in the mill. The wall structure before plastering

ványozott falak minden részét el lehet érni, a kifestett héjazat mellett aprólékosan lehet a tetőszerkezetet szemrevételezni, a régész is teljes felületén hozzáfér egy-egy templom belsejéhez, mert a munkálatok idejére kiürítik azt, így gyakran előfordul, hogy lényeges műemléki értékek bemutatására nem kerül sor, mert eredetileg, a részlegesen és korlátoltan elvégezhető kutatások tükrében nem lehetett ezekre a munkálatokra számítani, és a költségvetésben előírt, előre nem látható költségek tűréshatárán felül vannak.

Egyetlen fékként ebben a pénz után rohanó hajszában a műemléki tervtanácsok működnek, a műemlék kategóriájától függően regionális vagy országos szinten. Ezek a bizottságok nagyon alulfinanszírozottak, rendszerint napi tíz-tizenkét órát megfeszítve dolgoznak, hogy elbírálják a benyújtott terveket. Ehhez még hozzá kell számolni esetenként pár óra utazást, otthonról a bizottsági ülés helyszínéig és vissza, így gyakorlatilag



■ **5. kép:** A tapasztást megtartó bolhaszegek
 ■ **Photo 5.** Pegs holding the plaster in place



■ **6. kép:** Tapasztási kísérletek. Sikerült és kevésbé bevált próbák
 ■ **Photo 6.** Plastering experiments. Successful and less successful attempts

egy normális, nyolc órás munkanap helyett lehet ez még több ráfordított óra is, hiszen a bizottsági tagok jó része otthon már átnézi az elektronikusan feltöltött tervdokumentációkat (amennyiben erre lehetősége van, mert például az országos tervtanács esetében nem működik ez a megoldás), amire további egy-két munkanapja rámegy, ha nem akar felületesen ítélni. Fanyar humora a helyzetnek, amikor egyik oldalon a politikusok (polgármesterek, megyei tanácselnökök, képviselők) próbálnak nyomást gyakorolni a bizottságra – ugyanis esetenként ötmillió eurós beruházásoktól esnek el, mivel a műemlékvédelemnek nem megfelelő tervet tesznek le az utolsó pillanatban, a szakmaiság hiányát azzal indokolva, hogy muszáj most megkapni az engedélyt, mert nincs más lehetőség a finanszírozásra – a másik oldalon meg a bizottsági tagok gyakorlatilag erejük felülmúló önkéntes munkát végeznek, hogy megőrizzék az épületek történelmi hitelességét, és teszik ezt inkább lelkiismereti meggyőződésből, mint az elenyésző tiszteletdíjért.

Tehát az állam képviselői néznek farkasszemet egymással: az önkormányzatok vezetői állnak szemben a kultúrminisztérium szakbizottságaival, az előbbieken az csapódik le, hogy jelentős anyagi forrástól esnek el, az utóbbiak meg azzal a keserű szájjal maradnak, hogy meggyőződésből – mert anyagilag biztosan veszteséges számukra a bizottságban tevékenykedni – nagyon sokat tesznek a műemlékekért, mégis ők a rossz fiúk, akik gátolják a vidék fejlődését. A bizottsági tag úgy lesz fekete bárány, hogy közben menti a menthetőt, miközben neki is fáj az elúszott lehetőségek tömkelege.

Ez az áldatlan helyzet oda vezet, hogy a műemléki környezetben esz-közölendő beruházás esetén a megvalósíthatósági tanulmány fázisban nem teszik le a tervet a műemlékes szakbizottságokhoz, mert nincs idő már kivárni a feltételekhez, módosításokhoz kötött jóváhagyást, így ezt elhalasztják a finanszírozási szerződés aláírása utáni időszakra, és akkor a kész ténnyel próbálnak még nagyobb nyomást gyakorolni, azt állítván, hogy erre a tervre adták a pénzt, ezt kell megcsinálni, módosítani már nem lehet, mert akkor nem finanszírozzák. Nagyon kényelmetlen helyzeteket teremt ez a jelenség, és ilyen szempontból valamennyire pozitívan értékelendő, hogy a LEADER program kéri mind a megvalósíthatósági tanulmányra, mind a kiviteli tervre vonatkozó műemlékvédelmi jóváhagyást műemlékek, illetve műemléki környezetben levő épületek esetében.

successful Community Initiatives of the European Union, because local problems are solved with the direct involvement and active participation of local action groups. It is an interesting feature of the programme in Harghita County that all the mayors in the action group – due to lack of resources commonly attributed to local governments – wanted to get as much money as possible to their settlement, so joint regional programmes were hardly or rarely accomplished.

In what follows, focusing on the lessons learned from the LEADER programme, we would like to show how this programme has contributed in the past to the rescue of the highly vulnerable, rapidly degrading built vernacular heritage.

The designs presented in the illustrations were made in the three LEADER regions of Harghita County, specifically in the G10 region of the Gheorgheni Basin, in the Ciuc Basin, within the LEADER region of Ciuc, and in the LEADER region of Sóvidék-Hegyalja², the latter stretching over to Mureş County. These are interventions carried out in rural environments, because LEADER does not support urban investments.

LEADER was originally intended as a simplified programme that is easier to evaluate. This was not the case in Romania – at least from the designers' point of view –, as it turned out even more bureaucratic; the LEADER programme did not simplify their tasks, but created a completely absurd situation instead, in which the feasibility study had to be submitted together with the implementation design. Normally, first a feasibility study is drawn up, based on which an application can be submitted for design and implementation, and sometimes during the assessment, there is a way and time to refine and to think over the feasibility study, which is often compiled under external pressure over a very short period of time, and in some cases there is even a possibility to test the validity and correctness of the solution within the committee for historic buildings. In a normal design with an appropriate time frame one has the possibility to try out clever, eloquent, modern solutions and innovations.

The ideal scenario would be if during the first phase of design the design theme, possible solutions and versions could be discussed with specialist designers as comprehensively as possible and covering as many aspects as possible. All this cannot be accomplished with a one to one-and-a-half-month-long deadline for tender submissions. Just a simple countdown: the regional committees for historic building conservation meet monthly, this periodicity must be taken into account, so the documentation has to be submitted at a given time, otherwise it will only be assessed at the next monthly meeting and the deadline for tender submission will not be met. On the other hand, because of this time frame there is no opportunity to face the opinion

2 In the Sovata, Praid, Corund Region. [ed. note]

of the committee – because it is due in thirty days – and to correct the plan accordingly, or to argue for the solution, to convince the design committee for historic buildings of the appropriateness of the solution. Nobody takes any chances in this race with the deadline, so the designers do not necessarily choose the best and most exciting solutions, but rather the routine and schematic variants that are likely to pass through the committee. Thus, in the case of historic buildings, mediocre, but often too expensive designs have been created due to the lack of proper architectural, engineering, and creative work.

To sum up: the actual design phase for LEADER projects averaged a week, the rest was spent with the compilation of the documentation required to obtain the permits, the acquisition of the permits and the compilation of the necessary files for submission. On the other hand, in the case of historic buildings, the necessary preliminary studies cannot be prepared, research cannot be carried out thoroughly in such a short period of time, thus such a design can only be drawn up on such a tight deadline, if the studies required for the design are already available.

Another interesting aspect for all EU projects, so for LEADER ones as well, was that in the case of historic buildings – and buildings in historic environments –, in addition to the approval of the Ministry of Culture, these works also had to obtain the expert opinion of the Chamber of Architects in Romania (OAR), which was intended to assess the proper integration of the design in the local, specific landscape. This is an interesting bureaucratic twist, because in principle a historic building in a rural environment in Szeklerland fits probably well into its traditional environment, on the other hand, it is a bit ridiculous that a committee composed of architects who are not specialists in the field of historic building conservation (or only some of them are) overrules a committee of the Ministry of Culture composed of acknowledged experts in the field of historic building conservation.

The basis for the evaluation was uniform throughout Romania, the methodology – beyond goodwill – was in some cases difficult to apply, or the proper solution chosen for the protection of the historic building entailed a reduction in scoring or exclusion. One of the most controversial points was the tin roof: it was forbidden to use it according to the methodology of evaluation, while virtually nothing else was used on church towers for two hundred years. Another interesting thing is that the award-winning works at the annual architectural exhibitions and biennials organised by the Chamber of Architects in Romania and the Union of Romanian Architects (UAR) had no consideration at all for the instructions in the guidebook while presenting really sophisticated solutions, which were well suited to the rural site/landscape (e.g. Lacul Tineretului in Sovata). This provoked the formation of a Rural

Ugyanakkor a tervek a lehető legeslegeslegutolsó pillanatban tevődnek le a megyei műemlékes igazgatóságokra, hisz a tervezők az utolsó percig szeretnének – az időhiány miatt és a biztos siker érdekében – dolgozni a megoldásokon. Nincsenek egyáltalán könnyű helyzetben, mert nemcsak a megvalósíthatósági tanulmányt, de a részletes kiviteli tervet is be kell mutatni, hisz mindkettőre jóváhagyást kell szerezniük. Úgy lehet ezt elképzelni, hogy egy pizzának az elkészítési ideje húsz perc, itt pedig öt perc alatt elvárják az ehető pizzát.

A fent említett LEADER programot úgy tartják számon, mint az Európai Unió egyik legsikeresebb közösségi kezdeményezése, mert a helyi problémák megoldását az ott élőkől alakult, helyi akciócsoportok irányításával és aktív közreműködésével valósítja meg. Érdekes sajátossága a program Hargita megyei lefutásának, hogy az akciócsoportban lévő polgármesterek mindegyike – az önkormányzatokra általánosan jellemző forráshiány miatt – minél több pénzt akart a településére vinni, ezért közös térségi programokra alig vagy ritkán került sor.

A továbbiakban a LEADER program tanulságaira fókuszálva azt mutatjuk be, miként járult hozzá ez a program az elmúlt időszakban a nagyon sérülékeny, egyre gyorsabban pusztuló népi épített örökség megmentéséhez.

Az illusztrációkon szereplő tervek Hargita megye három LEADER térségében készültek, konkrétan a Gyergyói-medence településeit tömörítő G10 zónájában, a Csíki-medencében a Csík LEADER térségében, illetve a Sóvidék-Hegyalja LEADER keretében (Szováta–Parajd–Korond térségében), ez utóbbi átnyúlik Maros megye területére is. Vidéki környezetben lévő beavatkozásokról van szó, hisz a LEADER nem támogat városi beruházásokat.

A LEADER-t eredeti szándék szerint egyszerűsített, könnyebb elbírálási programnak szánták. Romániában nem így történt a lefutása – legalábbis tervezői szempontból – még bürokratikusabbra sikerült, a LEADER program nem egyszerűsítette a teendőket, sőt teljesen abszurd helyzetet teremtett, hogy a megvalósíthatósági tanulmányt egyszerre kellett letenni a kiviteli tervvel. Normálisan először készül egy megvalósíthatósági tanulmány, ez alapján meg lehet pályázni a tervezést és kivitelezést, és esetenként – míg tart az elbírálás – van mód és idő finomítani, átgondolni a sokszor nagyon rövid idő alatt, gyakorlatilag külső nyomásra összefércelt megvalósíthatósági tanulmányt, illetve esetenként lehetőség van tesztelni a megoldás érvényességét, korrektségét a műemlékes bizottságban. Egy



■ **7. kép:** A tapasztott felület száradás utáni képe aggasztó, ennek is rá kellett jönni a technikájára
 ■ **Photo 7.** The image of the plastered surface after drying was alarming, we had to get the hang of its technique as well



■ **8. kép:** Az ablakokat a népi bútorfestés eljárásával festették, kézműves körökben még él ez a technika

■ **Photo 8.** The windows were painted with the folk-art furniture painting technique, which is still used in handicraft circles

normális, megfelelő időkerettel rendelkező tervezés során van lehetőség szellemes, frappáns, korszerű megoldások kipróbálására, innovációra.

A legideálisabb az, ha a tervezés első fázisában, minél több szempont figyelembevételével, a szakági tervezők bevonásával sikerül minél összetettebb módon és a lehető legtöbb szempont szerint körbejárni az adott tervezési témát, kibeszélni a lehetséges megoldásokat, változatokat. Minderre egy egy-másfél hónapos kiírási határidővel nincs lehetőség. Csak egy egyszerű visszaszámlálás: a regionális műemlékes bizottságok havonta üléseznek, ezt a periodikusságot figyelembe kell venni, tehát adott időre le kell tenni a dokumentációt, különben csak a következő havi ülésre kerül be, és ezzel már le is van késve a pályázat leadási határideje. Másrészt ezen időkeret miatt nincs lehetőség szembesülni a bizottság véleményével – mert az harminc nap múlva esedékes – és annak megfelelően korrigálni a tervet, vagy érvelve a megoldás mellett, meggyőzni a megoldás helyénvalóságáról a műemlékes tervtanácsot. Ebben a határidővel való versenyfutásban senki nem kockáztat, így a tervezők nem feltétlenül a legjobb és legizgalmasabb megoldásokat választják, hanem azokat a rutinos és sematikus variánsokat, amelyek valószínűleg könnyen átmennek a bizottságon. Műemlékek esetében így közepszerű, de sokszor túl költséges tervek születtek, amelyekből elmélyülés miatt hiányzik a tulajdonképpeni építészeti, mérnöki és alkotói munka.

Összegzésül: a tulajdonképpeni tervezésre a LEADER-projektek kapcsán átlag egy hét jutott, a többi az engedélyek beszerzéséhez szükséges dokumentációk összeállításával, az engedélyek beszerzésével, a leadáshoz szükséges iratcsomók összeállításával telt el. Másrészt ennyi idő alatt egy műemlék esetében a szükséges előtanulmányokat nem lehet előteremteni, nem lehet elvégezni alaposan a kutatásokat, vagyis egy ilyen tervnek csak akkor lehet nekifogni ilyen szoros határidővel, ha a tervezéshez szükséges tanulmányok már eleve rendelkezésre állnak.

Minden európai uniós projekt, így a LEADER kapcsán is érdekes szempont volt, hogy a műemlékek esetén – illetve műemléki környezetben – a kultúrminisztériumi jóváhagyáson túl kötelező volt ezekre a munkálatokra beszerezni az építéskamara (OAR) szakbizottsági véleményezését is, ami a terv helyi, sajátos településképbe való illeszkedését volt hivatott ellenőrizni. Ez egy érdekes bürokratikus csavar, hisz elvben Székelyföldön a falusi környezetben található műemlék valószínűleg elég jól illeszkedik a hagyományos környezetéhez, másrészt picit nevetséges, hogy nem mű-

Group within the Chamber of Architects in Romania (Grupul Rural OAR) that put together architectural guides (or rather is still putting them together, as they did not manage to cover the whole country in the first round) broken down into ethnographic regions, which gave guidance on the manner worth building in a given area. Also, according to the lessons learned in the previous protocol, these do not apply to historic buildings, which undoubtedly remain the responsibility of the Ministry of Culture.

Within the framework of the LEADER programme they were thinking in terms of 50,000-euro projects in the studied region, five percent of which represented the total amount of the designer's and tenderer's fees. Practically the two parties involved had to divide 2,500 euros between them, which is a very small sum (and certainly not enough for the studies). It is then obvious that a historic building, a building in a historic environment, or even a whole new investment had to be extremely important to a design office, if they signed a contract at the end of all this. In addition, this sum had to cover site supervision as well. Even in the case of projects nearby, it can be solved only by volunteering time to embark on faraway investments and it can be actually loss-making with all the travelling.

During implementation, even with a substantial level of own contribution, the initial assistance amounting to EUR 50,000 proved to be insufficient, on the one hand because of unexpected costs, and on the other hand because certain crafts have become obsolete, they had to be revived, and nobody reckoned with the “cost of experimenting.” As an example, almost three years passed between the design and implementation of the works at the water mill in Suseni; as it had already been a successful tender, the local government could not intervene to avoid the suspicion of double funding, and the fight against *serpula lacrymans* (dry rot fungus) that appeared in the meantime – which was discovered too late, it was not noticed when the biological study was undertaken – led to considerable additional costs, which were not included in the budget submitted to LEADER, but the local government could not give money either, as it was struggling with a lack of funds just then. In distress the mayor, a member of the Hungarian Civic Party that was in opposition with the Democratic Alliance of Hungarians in Romania, turned to the county council and the three – sometimes fractious – Hungarian political parties of the county council understood the seriousness and importance of the situation and unanimously supported the project regarding the conservation of the mill could be completed with this additional bonus. The reconstruction of the water-powered sawmill in Izvoare also created a difficult situation: no water mill or sawmill had been built in the region for sixty years, so we had an image in front of us with what we had to achieve, only the technical knowledge, the building method of the time, and the necessary experience

were missing. Here, the personal attitude of the local contractor helped to overcome the deadlock in the project; as his grandfather had a water-powered sawmill, he felt emotionally connected to the project and carried out a lot of volunteer work. It can be said that, were not for his attitude, we would not have been able to carry out works of such quality at the sawmill. It was an exciting and challenging supervision that required daily presence on the construction site, which was financially unprofitable for the designer, but the moral satisfaction, the fact that these technical objects related to water mills from the period before the onset of industrialisation could be saved and reconstructed, compensates for any financial loss and the non-payment of working hours.

Why did we need these extra working hours? Because, for example, the older workers from the construction companies – although they saw something like this when they were children – did not pay attention to the way timber was built in the structure, and the physical protection of wood inherent in folk practice, which could significantly extend the lifetime of planks, sank into oblivion in the meantime.

Unlike the G10 and the LEADER region of Sóvidék-Hegyalja, the LEADER region of Ciuc made an interesting decision: they employed their own architectural consultants for the protection of vernacular built heritage and rural settlement landscape. The owners received an opinion already in the first round, without having to pay anything for it, on whether it is worth considering the property, what can be considered as value and recommended for preservation. This practice was based on the former settlement landscape conservation practice of the Pogány-havas microregion³, just as the rural landscape inventory of the county council. Furthermore, it was decided during a workshop with architects, that a small fraction of the amount of money to be used will not be included in the building conservation fund, but will be spent on trying to make an inventory, organised along three topics, and present in publication the opportunities inherent in the well-preserved rural landscape and built heritage. Thus, the first publication was on the reuse of barns coordinated by Győző ESZTÁNY, in the second one a team led by Zsolt TÖVISSI presented the rethinking of peasant houses, while the third one would have explored the possible contemporary use of public areas (water wheels, fords, water-powered sawmills, mills) that have lost their function. Unfortunately, this did not happen. The publications were spectacular, the printed copies were quickly sold out, the exhibitions and conferences organised around them attracted much attention not only in the Ciuc Region, but they were also presented in Sfântu Gheorghe during the Town Days in 2017.

³ The microregion is composed of seven villages located north-east from the town of Miercurea Ciuc, partly in Harghita County and partly in Bacău County. [ed. note]

emlékes (vagy csak részben műemlékes szakértőkből álló építészkamara) bizottság felülbírált egy jórészt elismert műemlékes szakemberekből álló kultúrminisztériumi bizottságot.

Az elbírálás alapja egységes volt Románia teljes területén, a módszeren – a jó szándékon túl – bizonyos esetekben nehezen volt alkalmazható, vagy a műemlékileg korrekt megoldás pontvesztéssel/kizárással járt. Az egyik legtöbbet vitatott pont a bádogtető volt: az elbírálás módszertanában tilos volt a használata, míg egy templom tornyán gyakorlatilag kétszáz éve nem is használnak mást. Külön érdekesség, hogy az építészkamara, illetve az építész szövetség (UAR) által rendezett éves építészeti tárlatok és biennálék díjazott munkái rendre fittyet hánytak az útmutatóban foglaltaknak úgy, hogy közben az adott helyre nagyon frappáns, tájba/településképbe illő megoldásokat mutattak fel (pl. a szovátai Ifjúság tavi fürdőhely). Az építészkamaraán belül ez kiprovokált egy vidéki környezettel foglalkozó munkacsoportot (Grupul Rural OAR), ami tájegységekre lebontva készítette el (illetve készíti, mert az első körben nem sikerült az ország teljes területét lefedni) azokat az építészeti kiskalauzokat, amelyek szerint az adott térségben építkezni érdemes. Szintén a korábbi protokoll tanulságai szerint ezek nem vonatkoznak a műemlékekre, azokat egyértelműen a kultúrminisztérium hatáskörében hagyja.

A LEADER program keretében a vizsgált térségben 50 000 eurós projektekben gondolkodtak, ennek öt százaléka képezi a tervező és pályázattíró honoráriumát összesen. Gyakorlatilag 2500 euró fölött kellett osztozkodnia a két érintett félnek, ami nagyon kevés (a tanulmányokra meg végképp nem elegendő). Ezek után nyilvánvaló, hogy egy tervezőirodának nagyon szívügye kellett legyen egy műemlék, egy műemléki környezetben levő épület vagy akár egy teljesen új beruházás, ha mindezek után szerződést kötött. Továbbá ebbe az összegbe bele kellett férnie a művezetésnek is. Még nagyon közeli munkák esetén is csak önkéntesen ráfordított idővel lehetséges ezt megoldani, távolabbi beruházások esetén az utazás miatt egyenesen veszteséges ilyesmibe belevágni.

A kivitelezés során az eredetileg 50 000 eurós támogatások esetenként számottevő önerő mellett is kevésnek bizonyultak, egyrészt előre nem látható költségek miatt, másrészt mert bizonyos mesterségek már csak az emlékezetben élnek, onnan kellett visszahozni, és a „kísérletezés költségével” nem számolt senki. A gyergyóújfalvi vízimalom esetében a tervezés és a kivitelezés között szinte három év telt el, mivel már nyert pályázatról volt szó, a kettős finanszírozás gyanújának elkerülése végett nem tudott az önkormányzat lépni, és a közben megjelent – sajnos későn



■ **9. kép:** Az ivói vízfűrész építésénél a mestereknek (újra) kellett tanítani a fizikai faanyagvédelmet
 ■ **Photo 9.** At the construction of the water-powered sawmill in Izvoare, the physical protection of the wood had to be (re)taught to the craftsmen

észrevett, a biológiai tanulmány készítésekor nem észlelt – könnyező házigomba leküzdése jelentős többletköltséget okozott, ami nem szerepelt a LEADER-hez benyújtott költségvetésben, de az épp forráshiánnyal küzdő önkormányzatnak sem volt rá pénze. Szorult helyzetében a polgármester a megyei tanácshoz fordult, és a megyei tanács nagy részét kitevő három – időnként civakodó – magyar párt ez esetben, megértve a helyzet súlyosságát és fontosságát, egyöntetűen támogatta az épp RMDSZ ellenzékben levő MPP-s polgármester vezette Újfalú malomfelújítási projektjét. Ezzel a többlettámogatással sikerült befejezni a malom restaurálását. Az ivói vízfűrész rekonstrukciója szintén nehéz helyzetet teremtett: a térségben hatvan éve nem építettek vízimalmot vagy fűrészt, így gyakorlatilag előttünk volt a kép, amit meg kellett valósítani, csak éppen a korabeli technikai tudás, a megvalósítás mikéntje hiányzott, s a hiányzó, kiegészítésre szoruló (tapasztalati) láncszemek. Itt a helyi kivitelező személyes hozzáállása lendítette ki a projektet a holtpontról, ugyanis a nagyapjának is vízfűrésze volt, érzelmileg kötődött a projekthez, és rengeteg önkéntes munkát végzett el. Kimondható, hogy a hozzáállása nélkül nem ilyen minőségben készült volna el a gáter. Izgalmas, erőt próbáló művezetésekről van szó, mindennapi építőtelepi jelenlétet kért, ami a tervező szempontjából pénzügyileg veszteséges volt ugyan, de az erkölcsi elégtétel, az, hogy sikerült megmenteni, illetve rekonstruálni ezeket a vízi molnárissággal kapcsolatos, iparosodás előtti időszakban elterjedt technikai objektumokat, ellensúlyozza az anyagi veszteséget, a rászánt munkaórák meg nem fizetését.

Miért volt szükség ezekre a plusz munkaórákra? Mert például a kivitelező cégek idősebb munkásai – bár gyerekkorukban láttak ilyet – nem figyeltek oda például a faanyag beépítési módjára, időközben feledésbe

The LEADER programme had two advantages (in addition to the renovated buildings and reconstructions): on the one hand, when LEADER was announced in the next round, a normal budget had already been provided for G10, for example, for the conservation of a peasant house, on the other hand, it prompted us to consider the young and efficient workforce that had gained theoretical training and practical experience during the works, with whom work could be continued in the field of built heritage conservation. Unfortunately, during the idle time between the two LEADER cycles, most of them sought employment in the West.

This situation brings up the incentive for a much more conscious and strategic change, in which the Szekler architects are frontrunners in Romania, but it needs to be more clearly emphasised than is currently the case: to create a modern, ecoregional, or at least regional architecture, using local traditional building materials to keep the traditional crafts alive and available when needed, given that the funds for historic building conservation are provided in a tidal regime. So that we would not have to bring wooden tiles⁴ from Bucovina to Sze-

⁴ A type of roof covering similar to shingle, but generally larger and thicker (HU: dránica, RO: draniță). [ed. note]



■ **10. kép:** A csikmadarasi piac – LEADER pénzből – a vidék archaikus építészetét fogalmazza újra

■ **Photo 10.** The market in Mădăraș – with LEADER funding – reformulates the archaic architecture of the region



■ **11. kép:** A zsidely fürdőszobai alkalmazása a zsidelykészítők megélhetését tudja segíteni
 ■ **Photo 11.** The use of shingle in bathrooms can ensure the livelihood of shingle makers

klerland, and those who use them for roof covering do not have to experiment with the placement of these, because it cannot be a lasting solution, the roof will leak soon because of the nails hammered down into the wood.

Continuing on the subject of wooden tiles, they are now more expensive than clay tiles, while the installation method and the craftsman's professional knowledge can greatly influence their life span, so if they have to be replaced every ten years, only the shape of the roof will remain the same, while the maintenance of the building will be more and more expensive. We also have to take into consideration that the crafts have moved into the archives, in many cases we only get to see how things were made in photographs, old film clips, the tricks of the trade, the techniques are no longer alive. It is true that a skilled sculptor can carve a beam just as well as anyone in the village generations ago, but the sculptor's work is far more expensive than the Szeklers' communal work, and he or she might not get professional satisfaction from it. And maybe experienced craftsmen can be educated – based on the installation methods they heard from their grandfathers – to place the wood knowingly in its place, according to the laws of the physical protection of wood and not to experiment with something that does not work at the expense of their own reputations.

merült a fizikai, népi gyakorlatban rejlő faanyagvédelem, ami a deszka élettartamát lényegesen megnyújt(hat)ja.

A G10 és a Sóvidék-Hegyalja LEADER térséggel ellentétben, a Csík LEADER egy érdekes döntést hozott: saját tanácsadó építészeket alkalmazott a népi épített örökség, a településkép védelmében. A tulajdonosok már első körben, anélkül hogy lényegében költöttek volna rá, kaptak egy véleményezést, hogy egyáltalán érdemes-e azzal az ingatlannal foglalkozni, illetve mi az, ami érték és megőrzésre javasolt. Ez a gyakorlat a Pogány-havas kistérség korábbi településkép-védelmi gyakorlatára alapozott, mint ahogy a megyei tanács faluképvédelmi inventarizációja is. Továbbá az építészekkel folytatott műhelymunka során eldőlt, hogy a felhasználható pénzösszeg egy kis töredéke nem kerül be az épületfelújításra szánt alapba, hanem három témakörben megpróbálja felleltározni és bemutatni egy-egy kiadvány keretében a jól megőrzött faluképben és az épített örökségben rejlő lehetőségeket. Így elsőként a csűrök újrahasznosításáról készült egy kiadvány ESZTÁNY Győző koordinálásával, második körben a parasztházak újragondolását mutatta be egy csapat TÖVISSI Zsolt vezetésével, míg a harmadik a funkciójukat veszített közterületek (vízrejárók, gázlók, vízfűrés- és malomhelyek) lehetséges kortárs használatát vizsgálta volna. Sajnos, erre nem került sor. A kiadványok látványosak lettek, gyorsan elkapkodták a nyomtatott példányokat, a körjük szervezett kiállításokat, konferenciákat nagy érdeklődés övezte, nemcsak a csíki térségben, de Sepsiszentgyörgyön is be lettek mutatva a 2017-es városnapokon.

Két nyeresége volt a LEADER programnak (a felújított épületeken és rekonstrukciókon túl): egyrészt a LEADER következő körben történt kiírásakor a G10-ben már normális költségvetést biztosítottak pl. egy parasztház felújításához, másrészt arra ösztönzött, hogy számításba vegyünk a munkálatok során elméleti képzést és gyakorlati tapasztalatot nyert fiatal és ütőképes munkaerőt, akikkel az épített örökség területén tovább lehetne dolgozni. Csak sajnós a két LEADER ciklus közötti holtidőben többségük nyugaton keresett munkát.

Ez a helyzet veti fel a sokkal tudatosabb, stratégiai irányváltásra való ösztönzést, amiben romániai viszonylatban a székelyföldi építészek élen járnak, de itt is a jelenleginél sokkal hangsúlyosabbá kellene tenni: a helyi hagyományos építőanyagokkal megpróbálni modern, ökoregionális, de legalább kritikusan regionális építészeti létrehozni azért, hogy a hagyományos mesterségek tovább éljenek, és adott esetben – ha már árapályszerűen jelentkeznek a műemlékvédelmi pénzek – kéznél legyenek. Vagyis ne kelljen Bukovinából dránicát hozni Székelyföldre, és aki azzal fedi az épületet, az ne most kísérletezzon a dránica felrakásával, mert ez nem tud egy tartós megoldás lenni, hamar ázni fog a tető a tövig bevert szegek miatt.

A dránicánál maradván, ma már drágább, mint a cserép, miközben a felrakás módja és a mester szakmai tudása nagyban tudja az élettartamát befolyásolni, így, ha tízévenként cserélni kell, akkor csak formailag marad meg a tető, miközben egyre költségesebb lesz az épület fenntartása. Azt is figyelembe kell venni, hogy a mesterségek ma archívumba vonulnak, sok esetben csak fényképeken, régi filmfelvételeken látjuk, mit hogyan készítettek, nem élnek a fogások, technikák. Igaz, hogy ma egy képzett szobrász tud úgy gerendát faragni, mint egy emberöltővel előbb falun bárki, csak a szobrász munkája lényegesen többbe kerül, mint a kalákázó székelyé, s nem biztos, hogy elégtételt hoz számára. S lehet, hogy egy tapasztalt mester ránevelhető, hogy – a nagyapjától hallott beépítési módok alapján – tudatosan, a fizikai faanyagvédelem törvényei szerint forgassa be az adott helyre a fát, és ne kísérletezzon saját hírneve rovására olyannal, ami nem tart.

■ Ruxandra COROIU¹

Stadiul actual al arhitecturii feroviare a căilor ferate înguste abandonate din regiunea istorică a Maramureșului

■ **Rezumat:** *Articolul prezintă o analiză a clădirilor care s-au păstrat până în prezent în stațiile căilor ferate înguste dintre Ocna Șugatag și Coștiui, respectiv Șomcuta Mare și Ghilvaci. Elementele inventariate se referă la funcțiuni, stare de conservare și intervenții suferite de aceste construcții feroviare, cu scopul de a identifica zone de interes pentru eventuale viitoare reabilitări sau refuncționalizări. În urma interpretării datelor, se punctează situațiile în care este nevoie de intervenții de urgență pentru salvarea acestui tip de patrimoniu industrial.*

■ **Cuvinte cheie:** cale ferată îngustă, arhitectură feroviară, stare de conservare, reabilitare, patrimoniu industrial

Introducere

■ Căile ferate cu ecartament îngust, marea majoritate de 760 mm, erau caracteristice zonelor ocupate de Imperiul Austro-Ungar, rețelele lor cunoscând o dezvoltare rapidă în perioada dintre sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Frecvența folosirii lor este explicată de costurile reduse, dar și de posibilitățile tehnice potrivite reliefului montan accidentat (MUICA & TURNOCK 2003, 9). Acești factori au contribuit la construirea a numeroase linii înguste care deserveau zone izolate de exploatare a unor resurse precum sarea, piatra sau lemnul (WOLLMANN 2011, 48-49) sau de transport de persoane, chiar și în scop militar. Însă, la sfârșitul secolului al XX-lea, evoluția tehnologiilor de exploatare și de transport a dus la abandonarea acestor căi ferate din cauza rentabilității lor scăzute, favorizând transportul rutier (BEREZIUC 2004, 9).

Salvarea unui astfel de patrimoniu feroviar este un demers important, parțial datorită numărului redus de locații din Europa unde acest tip de transport se mai păstrează, dar și din cauza potențialului turistic și economic al regiunilor pe care le deservea (DINU & CIOACĂ 2008, 28-29). Din aceste puncte de vedere, lucrarea urmărește inventarierea stării de conservare a clădirilor aferente căilor ferate înguste destinate transportului de sare și bușteni dintre Ocna Șugatag – Sighetu Marmăției – Coștiui (BELLU 2003, 163), inaugurată în 1883, și Șomcuta Mare – Arduș – Ghilvaci, finalizată în 1895. În studiul actual nu a fost inclusă ramificația Arduș – Satu Mare – Bixad. Analizele prezentate au ca rol realizarea unui inventar, în lipsa unor publicații pe tema arhitecturii feroviare a căilor ferate înguste.

The Current State of the Railway Architecture of the Abandoned Narrow-gauge Railways in the Historical Region of Maramureș

■ **Abstract:** *The article presents an analysis of the buildings that have been preserved up to now in the narrow-gauge railway stations between Ocna Șugatag and Coștiui, as well as between Șomcuta Mare and Ghilvaci. The inventoried elements refer to the functions, state of preservation, and past interventions on these railway constructions in order to identify areas of interest for possible future rehabilitation or repurposing. After interpreting the data, we point out the situations that call for emergency interventions necessary to save this type of industrial heritage.*

■ **Keywords:** narrow-gauge railway, railway architecture, state of preservation, rehabilitation, industrial heritage

Introduction

■ Narrow-gauge railways, most of them with a track gauge of 760 mm, were characteristic for the areas occupied by the Austro-Hungarian Empire, their networks having experienced rapid development between the late 19th century and the early 20th century. The frequency of their use is explained by the low costs, but also by the technical options suitable for the rugged mountain terrain (MUICA & TURNOCK 2003, 9). These factors contributed to the construction of many narrow-gauge railways in isolated areas to exploit resources such as salt, stone, or wood (WOLLMANN 2011, 48-49) or for passenger transport, even for military purposes. However, at the end of the 20th century, the evolution of the exploitation and transport technologies led to abandoning these railways because of their low profitability, favouring road transportation (BEREZIUC 2004, 9).

Saving such a railway heritage is an important endeavour, partly due of the low number of locations in Europe where this type of transport is preserved, but also because of the touristic and economic potential of the regions it serviced (DINU & CIOACĂ 2008, 28-29). From these points of view, the paper seeks to inventory the state of preservation of the buildings connected

¹ Arhitect, doctorand la Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, România.

¹ Architect, PhD candidate at the Technical University of Cluj-Napoca, Romania.

to the narrow-gauge railways destined for the transport of salt and logs between Ocna Șugatag – Sighetu Marmăției – Coștiui (BELLU 2003, 163), inaugurated in 1883, and Șomcuta Mare – Ardud – Ghilvaci, completed in 1895. The Ardud – Satu Mare – Bixad route is not included in the current study. The analyses presented have the role of creating an inventory in the absence of publications on the railway architecture of narrow-gauge railways.

Aim

■ The paper presents an analysis of the buildings from the stations of the two railway lines mentioned above, obtained by processing field data following visits in June 2018. The surviving buildings were investigated from the perspective of their original and current functions, their state of preservation, and the interventions they went through over time. The results aim to identify the succession of areas of interest for possible rehabilitation and to draw attention to key points where there are emergency situations requiring urgent intervention.

Results and discussions

■ The two narrow-gauge railways between Ocna Șugatag – Coștiui and Șomcuta Mare – Ghilvaci are 36 km and 81 km long respectively. The state of preservation of the buildings connected to the two railway lines was not analysed individually, but as a whole. As such, the presented statistics refer to all the buildings that exist on both routes.

To date, 31 buildings that serviced the railways have survived, out of which 14 were station buildings or station buildings with waiting rooms, 5 flagman's booths (including barrier booths in level crossing areas), 3 staff barracks, 2 goods warehouses, 1 service depot, a building housing the rail scale used to weigh the trainload, and 5 small warehouses for tool storage, some with restrooms (Figure 1). The number of buildings, their size, and the range of functions (Photo 1) vary according to the importance of the respective settlement along the railway track and to the local need for industrial or passenger transport.

The 31 buildings were analysed according to their state of preservation, being divided into five categories according to various criteria that describe specific aspects of degradation found in each construction. These categories are marked from “*” to “*****”.

Examples marked with “*” are buildings in critical condition that suffer from at least five of the following problems: collapsed areas, cracks in the masonry, load-bearing structure exposed to weather conditions, modified load-bearing structure (through

Scop

■ Lucrarea prezintă o analiză a clădirilor din stațiile celor două căi ferate menționate anterior, prin prelucrarea unor date preluate din teren în urma vizitelor din perioada lunii iunie 2018. Clădirile păstrate au fost investigate prin prisma funcțiilor inițiale și a celor actuale, a stării de conservare și a intervențiilor suferite în timp. Rezultatele au ca scop identificarea succesiunii zonelor de interes pentru posibile reabilitări și atrag atenția asupra punctelor cheie unde se găsesc situații de urgență ce necesită intervenții care nu suferă amânare.

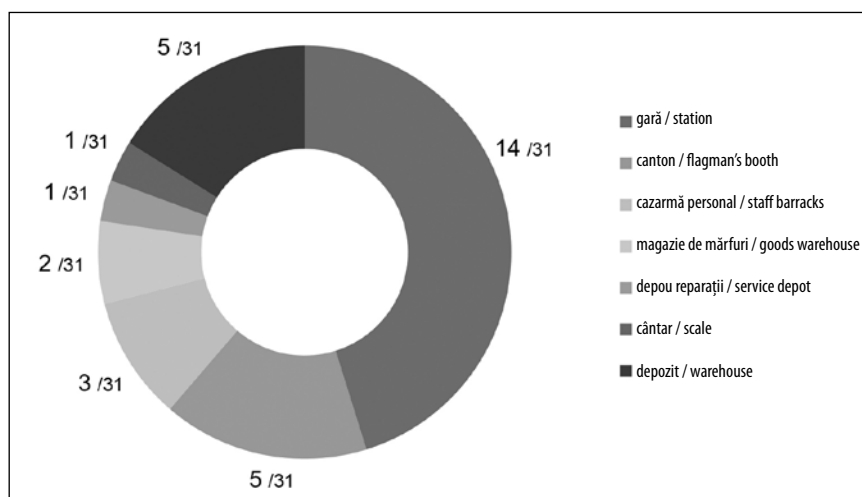
Rezultate și discuții

■ Cele două căi ferate înguste dintre Ocna Șugatag – Coștiui și Șomcuta Mare – Ghilvaci au lungimea de 36 km, respectiv 81 km. Analiza stării de conservare a clădirilor conexe celor două linii nu a fost realizată pe fiecare cale ferată în parte, ci în ansamblul lor. Ca atare, statisticile prezentate se referă la toate clădirile care există pe ambele trasee.

Până în prezent, s-au păstrat 31 clădiri care deserveau căile ferate, dintre care 14 de tip gară simplă sau cu sală de așteptare, 5 cantoane (inclusiv cantoane-barieră pentru zonele de trecere la nivel cu drumul rutier), 3 cazărmi destinate personalului, 2 magazine de mărfuri, 1 depou pentru reparații, o construcție pentru adăpostirea cântarului folosit la măsurarea greutății încărcăturii și 5 depozite mici pentru depozitarea uneltelor, unele dintre acestea cu grup sanitar (fig. 1). Numărul clădirilor, dimensiunile lor și gama de funcțiuni (foto 1) variază după importanța localității respective pe traseul căii ferate și după necesitatea locală de transport industrial sau de călători.

Cele 31 clădiri au fost analizate în funcție de starea lor de conservare, fiind repartizate în cinci clase în funcție de diverse criterii care descriu aspecte specifice de degradare constatate la fiecare construcție în parte. Aceste clase sunt notate pe o scară de la „*” la „*****”.

Exemplele clasificate cu „*” sunt clădiri aflate în stare critică și prezintă cel puțin cinci dintre următoarele probleme: zone prăbușite, fisuri în zidărie, structură de rezistență expusă intemperiilor, structură de rezistență modificată (prin etajare, mansardare, extindere, construcții parazitare, reconstruire parțială), lipsa tencuielii pe porțiuni extinse, desfacerea ornamentelor specifice, lipsa ferestrelor și/sau a ușilor, recompartimentare și/sau închidere/deschidere de goluri, umiditate ascensională la înălțime de peste 2 m, infiltrații de ape pluviale de la nivelul învelitorii, sistem de colectare a apelor pluviale (jgheaburi și burlane) lipsă/ruginiț/deformat/colmatat, clădire vandalizată.



■ Fig. 1. Repartizarea clădirilor după funcțiunea inițială © Ruxandra COROIU

■ Figure 1. Building distribution according to initial function © Ruxandra COROIU



■ **Foto 1.** Tipuri de clădiri aferente celor două căi ferate înguste © Ruxandra COROIU, 2018
 ■ **Photo 1.** Types of buildings for the two narrow-gauge railways © Ruxandra COROIU, 2018

Următoarea clasă este notată „***” și cuprinde clădiri cu probleme majore, care prezintă cel puțin patru din următoarele: probleme ale învelitorii, construcții parazitare care nu afectează structura de rezistență, desfacerea ornamentelor, lipsa ușilor/ferestrelor, înlocuirea tâmplărilor, acoperirea totală a pereților cu material termoizolant, umiditate ascensională la înălțime cuprinsă între 1,5-2 m, infiltrații de la învelitoare, exfolierea stratului de finisaj (zugrăveală/vopsea) pe zone întinse.

Clădirile din clasa „***” sunt în stare relativ bună de conservare și prezintă cel puțin trei din următoarele: probleme minore la învelitoare, construcții parazitare minore, desfacerea ornamentelor, înlocuirea tâmplărilor, exfolierea stratului de finisaj pe zone restrânse, umiditate ascensională la înălțime cuprinsă între 1,2-1,5 m, infiltrații reduse.

Construcțiile de tip „****” se află în stare bună de conservare, sunt întreținute și prezintă cel puțin două probleme: construcții parazitare minore care nu afectează structura de rezistență, înlocuire parțială a tâmplărilor originare, acoperire parțială a pereților cu material termoizolant, exfolierea stratului de finisaj pe zone restrânse, umiditate ascensională la înălțime cuprinsă între 1-1,2 m.

Ultima clasă este notată „*****” și include clădiri care se află în stare foarte bună de conservare, care își păstrează elementele decorative originare intacte și pentru care se asigură un nivel de mentenanță crescut. Acestea prezintă una din următoarele probleme: construcții parazitare foarte mici care nu afectează structura de rezistență, exfolierea stratului de zugrăveală pe zone restrânse, halouri de umiditate (decolorarea zugrăvelii) pe alocuri.

storey extension, loft conversion, extension, parasitic constructions, partial reconstruction), lack of plaster on large areas, dismantling specific ornaments, lack of windows and/or doors, repartitioning and/or closing/opening door or window openings, rising damp up to 2 m in height, rainwater infiltration from the roof covering, missing/rusty/deformed/clogged rainwater drainage system (gutters and downpipes), vandalised building.

The next category is marked with “***” and includes buildings with major problems that are affected by at least four of the following: roof covering problems, parasitic constructions that do not affect the load-bearing structure, ornament dismantling, lack of doors/windows, replacement of the joinery, covering walls entirely with thermal insulating material, rising damp at a height of 1.5-2 m, infiltrations from the roof covering, peeling of the finishing coat (paint) on large areas.

Category “****” buildings have a relatively good state of preservation and suffer from at least three of the following: minor roof covering problems, minor parasitic constructions, ornament dismantling, replace-

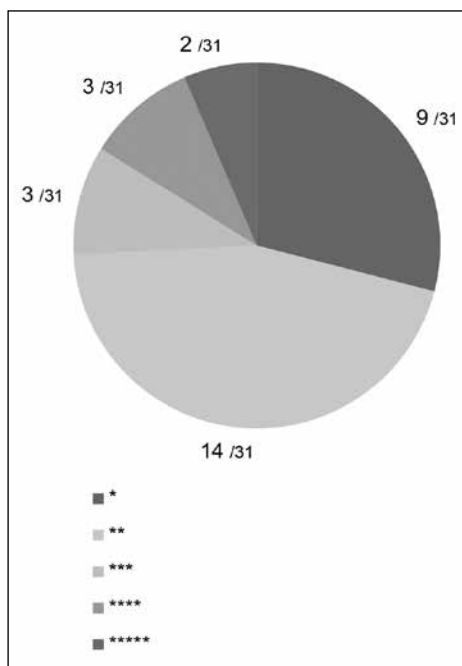


Fig. 2. Repartizarea clădirilor după starea de conservare © Ruxandra COROIU
Figure 2. Building distribution according to state of preservation © Ruxandra COROIU

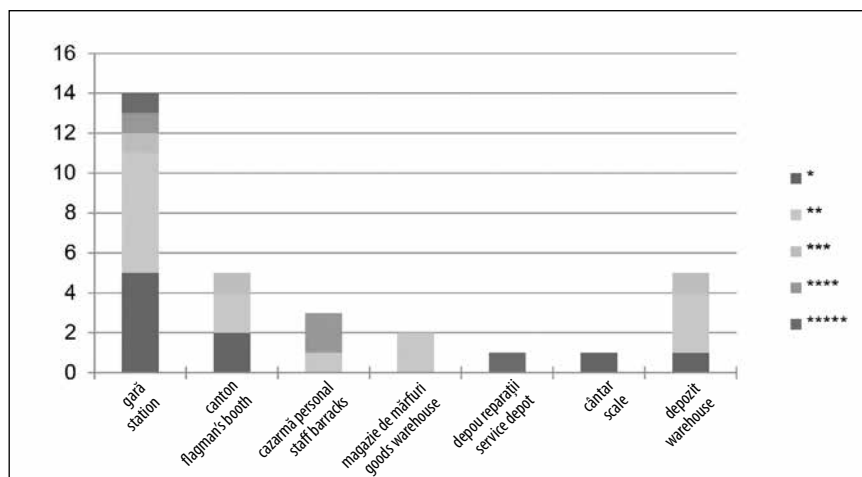
ment of the joinery, peeling of the finishing coat on small areas, rising damp at a height of 1.2-1.5 m, reduced infiltration.

Category “****” constructions benefit from good preservation conditions, are well maintained and have at least two problems: minor parasitic constructions that do not affect the load-bearing structure, partial replacement of the original joinery, partial covering of the walls with thermal insulation material, peeling of the finishing coat on small areas, rising damp at a height of 1-1.2 m.

The final category is marked with “*****” and includes well-preserved buildings that have intact original decorations and an increased level of maintenance. They suffer from one of the following problems: very small parasitic constructions that do not affect the load-bearing structure, peeling of the paint coat on small areas, humidity halos (painting discolouration) in some places.

Of the 31 buildings, 9 are in critical condition, 14 have major problems, 3 are in a relatively good state of preservation, 3 are in good condition, and 2 are in very good condition (Figure 2). Those requiring emergency interventions are marked in Figure 2 with shades of grey, whereas those marked with shades of red represent buildings that do not have extensive degradation that would endanger the structure and are suitable for

Fig. 3. Starea de conservare pe tipuri de clădiri © Ruxandra COROIU
Figure 3. State of preservation by types of buildings © Ruxandra COROIU



Dintre cele 31 clădiri, 9 sunt în stare critică, 14 au probleme majore, 3 sunt în stare relativ bună de conservare, 3 sunt în stare bună, iar 2 în stare foarte bună (fig. 2). Cele care necesită intervenții de urgență sunt marcate în figura 2 cu nuanțe de gri, iar cele marcate cu nuanțe de roșu reprezintă clădiri care nu au degradări extinse care să pună în pericol structura și care se pretează pentru reabilitare. Se observă că peste un sfert dintre clădiri sunt salvabile și pot fi reabilitate fără intervenții majore, iar restul se pretează conservării ca ruine.

Analizarea stării de conservare pe tipuri de clădiri (fig. 3) demonstrează că cele mai afectate sunt gările (11 din 14 fiind în stare critică sau cu probleme majore), urmate de cantoane și depozite (4 din 5), magazii, cântar și cazărmi.

Dintre toate clădirile identificate pe cele două căi ferate, cele cu valoare arhitecturală ridicată sunt gările, cantoanele și cazărmi. Prioritatea reabilitării lor este esențială pentru salvarea anumitor detalii ornamentale (ancadramente, feronerie, tâmplării, motive geometrice), care lipsesc la celelalte tipuri de clădiri și care amintesc de atmosfera epocii de funcționare a mocăniței.

Defalcarea stării de conservare a clădirilor pe stații (fig. 4) relevă zonele de interes pentru reabilitarea situațiilor de urgență, precum Sighetu Marmației, Finteușu Mare, Hideaga, Ardușat, dar mai ales porțiunea cuprinsă între Sâi și Terebești. De asemenea, se observă localitățile în care imobilele se păstrează în stare bună, acesta fiind un criteriu în favoarea reabilitării și eventualei redeschideri a circulației feroviare în scop turistic în zonele respective.

Clădirile din stațiile căilor ferate au găzduit, de-a lungul timpului, diverse funcțiuni. În prezent, sunt folosite ca locuințe sau depozite, unele fiind renovate, dar nelocuite, altele abandonate. Fiecare categorie cuprinde imobile aflate în diverse stări de conservare (fig. 5), de la structuri amenințate din cauza neglijenței în asigurarea unei mentenanțe continue și a neutilizării spațiilor, până la edificii păstrate aproape intacte.

Majoritatea construcțiilor sunt utilizate ca locuințe permanente, în general fiind concesionate foștilor angajați ai căii ferate, respectiv 17 clădiri din totalul de 31. Dintre acestea, 11 prezintă probleme critice sau majore care periclitează integritatea imobilului. Există o locuință sezonieră care prezintă, de asemenea, probleme majore. Mai mult de jumătate din depozite sunt în stare critică sau au probleme majore. În mod nesurprinzător, toate spațiile abandonate se află în stare critică sau au probleme majore.

Se observă că cele mai bine conservate clădiri sunt cele locuite în permanență și depozitele aferente lor. Există cinci situații în care clădirile au fost modificate radical, prin extinderi și schimbări ale geometriei inițiale. În consecință, aceste cazuri nu pot fi încadrate ca având o stare bună de

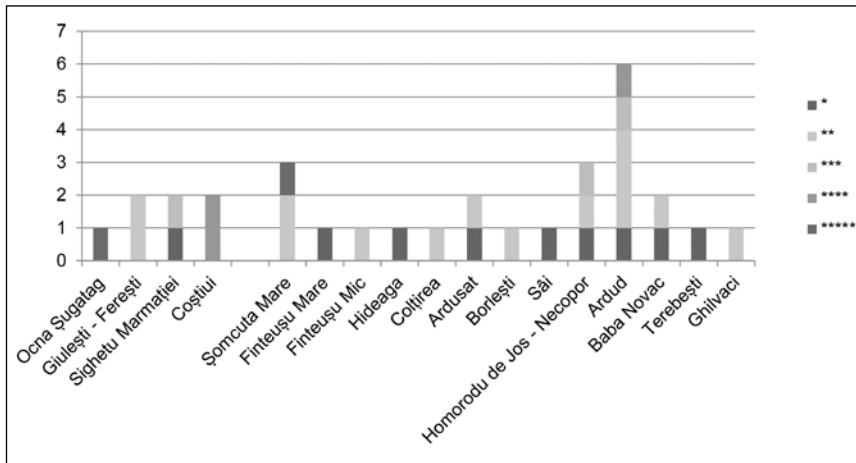


Fig. 4. Starea de conservare a clădirilor pe stații © Ruxandra COROIU

Figure 4. State of preservation of buildings according to stations © Ruxandra COROIU

conservare, deoarece clădirile și-au pierdut caracteristicile cheie ale valorii lor istorico-arhitecturale. Spațiile abandonate prezintă cele mai multe probleme critice ale imobilelor.

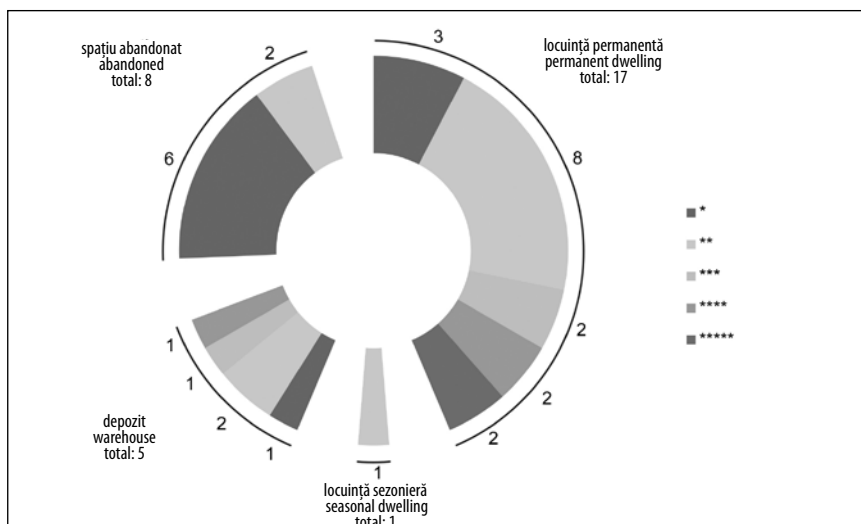
Gărilor, cantoanele și cazarmile reprezintă cele trei tipuri de clădiri care au suferit intervenții menite să crească gradul lor de confort. Fenomenul se datorează faptului că aceste imobile sunt și singurele utilizate ca locuințe. În total au fost constatate șase categorii de intervenții, notate în tabelul 1 după cum urmează: a) înlocuire învelitoare cu material diferit de cel original; b) obturare și/sau deschidere de goluri; c) înlocuire tâmplărie (de obicei cu PVC); d) modificări geometrice ireversibile (de exemplu, reconstruirea șarpantei sub altă formă); e) izolare termică prin acoperirea zidăriei; și f) construcții parazitare care pot fi îndepărtate fără a afecta structura clădirii.

Din tabelul 1 se observă că gărilor au suferit cele mai multe modificări din punct de vedere structural și al aspectului inițial. Acestea sunt cele mai mari dintre clădirile locuite, fiind folosite de mai mulți locatari, motiv pentru care există o predispoziție spre îmbunătățirea condițiilor. Într-un asemenea context, modificările aduse unui imobil cresc semnificativ, odată cu riscul alterării permanente a esteticii arhitecturale originare.

Concluzii

În urma analizării datelor preluate din teren, se conturează următoarele aspecte:

- majoritatea clădirilor păstrate sunt în stare critică sau prezintă probleme extinse;



rehabilitation. It is noticeable that more than a quarter of the buildings can be saved and rehabilitated without major interventions, while the rest are suitable for preservation as ruins.

Analysing the state of preservation according to the type of building (Figure 3) shows that the most affected are the railway stations buildings (11 out of 14 in critical condition or with major problems), followed by the flagman's booths and warehouses (4 out of 5), the warehouses, rail scale, and the barracks.

Of all the buildings identified along the two railways, railway station buildings, flagman's booths, and barracks have high architectural value. The priority of their rehabilitation is essential for saving certain ornamental elements (frames, ironmongery, joinery, geometric motifs) that are missing from other types of buildings and that are reminiscent of the atmosphere in the period when the *mocăniță*² was functioning.

The breakdown of the buildings' state of preservation according to train stations (Figure 4) shows the areas of interest for urgent rehabilitation, such as Sighetu Marmăției, Finteușu Mare, Hideaga, Ardușat, but especially the section between Sâi and Terebești. Moreover, the figure shows the locations where the buildings are kept in good condition, a criterion in favour of rehabilitation and eventual reopening of railway traffic for tourism purposes in the respective areas.

The railway station buildings have had various functions over time. Currently, they are used as dwellings or warehouses, some of them renovated, but uninhabited, others abandoned. Each category comprises buildings in various states of preservation (Figure 5), ranging from structures threatened by negligence in ensuring continuous maintenance and the lack of use of the premises, to almost intact constructions.

Most of the buildings are used as permanent dwellings, in general leased to former railway employees, respectively 17 buildings out of a total of 31. Of these, 11 have critical or major problems that endanger the integrity of the building. There is a seasonal dwelling that also has major problems. More than half of the warehouses are in critical condition or have major problems. Unsur-

2 The Romanian name of the narrow-gauge railway. [ed. note]

Fig. 5. Starea de conservare a clădirilor după funcțiunea actuală © Ruxandra COROIU

Figure 5. State of preservation of buildings according to present function © Ruxandra COROIU

prisingly, all of the abandoned buildings are in critical condition or have major problems.

It can be noticed that the best preserved buildings are those permanently inhabited, along with their warehouses. There are five situations in which the buildings have been radically modified through extensions and changes in the initial geometry. Consequently, these cases cannot be classified as being in a good state of preservation, as the buildings have lost the key characteristics of their historical and architectural value. The abandoned buildings suffer from most of the critical problems.

The station buildings, flagman's booths, and barracks represent the three types of buildings that have undergone interventions designed to increase their degree of comfort. This phenomenon is owed to the fact that these buildings are the only ones used as dwellings. In total, we observed six categories of interventions, listed in Table 1 as follows: a) replacement of the roof covering with materials differing from the original one; b) closing and/or opening of door or window openings; c) replacement of the joinery (usually with PVC); d) irreversible changes in the geometry (such as rebuilding the roof structure in a different shape); e) thermal insulation by covering the masonry; and f) parasitic constructions that can be removed without affecting the structure of the building.

Table 1 shows that the railway stations underwent the most changes in structure and appearance. These are the largest of the inhabited buildings, used by several tenants, which is why there is a predisposition for improving conditions. In such a context, the changes to a building increase significantly, with the risk of permanently altering the original architectural aesthetics.

Conclusions

- After analysing the field data, we can outline the following aspects:
 - most of the existing buildings are in critical condition or have several problems;
 - railway station buildings are the most affected, either because of degradation due to being abandoned or because of the large number of interventions that have led to a loss of architectural values;
 - the best preserved buildings are the current permanent dwellings;
 - all train stations between Șomcuta Mare and Ghilvaci have buildings in a poor state of preservation requiring emergency interventions.

The process of railway rehabilitation makes it necessary to include the outbuildings and the original equipment in order for the system to function as a whole, able to convey the atmosphere of the respective era, a great advantage for industrial tourism. The inventory regarding the state of preservation presented in this study can be used in the future for feasibility studies dedicated to this cause.

■ **Table 1.** Tipuri de intervenții realizate pe tipuri de clădiri din fiecare stație © Ruxandra COROIU

■ **Table 1.** Types of interventions made according to building types in each station © Ruxandra COROIU

		a	b	c	d	e	f
GARĂ STATION	Ocna Șugatag						
	Giulești + Ferești						
	Sighetu Marmăției						
	Coștuiu						
	Șomcuta Mare						
	Finteșu Mic						
	Colțirea						
	Ardusat						
	Sâi						
	H. de Jos + Necopor						
	Ardud						
	Baba novac						
	Terebești						
	Ghilvaci						
CANTON FLAGMAN'S BOOTH	Finteșu Mare						
	Hideaga						
	Borlești						
	H. de Jos + Necopor						
	Ardud						
CAZ. BARRACKS	Coștuiu						
	Ardusat						
	Ardud						

- cele mai afectate clădiri sunt cele de tip gară, fie prin degradare datorită abandonului, fie prin numărul mare de intervenții care au dus la pierderea valorilor arhitecturale;
- cele mai bine păstrate clădiri sunt actualele locuințe permanente;
- toate stațiile dintre Șomcuta Mare și Ghilvaci prezintă clădiri aflate în stare precară de conservare și care necesită intervenții de urgență.

În procesul de reabilitare a căilor ferate este necesară includerea clădirilor anexe și a echipamentelor originare, pentru ca sistemul să funcționeze ca un întreg, fiind capabil de a transmite astfel atmosfera epocii respective, un mare avantaj pentru turismul industrial. Inventarul stării de conservare prezentat în acest studiu poate fi preluat în viitor pentru a sta la baza unor studii de fezabilitate dedicate acestei cauze.

Bibliografie/Bibliography

- BELLU, Radu. 2003. *România – Locomotive cu abur – 1854-2003*. București: Tipografică Filaret.
- BEREZIUC, Rostislav. 2004. Realizări și perspective în domeniul căilor forestiere de transport. *Analele Universității „Ștefan cel Mare” Suceava – Secțiunea Silvicultură* 2: 9-14.
- DINU, Mihaela & Adrian CIOACĂ. 2008. Thematic Routes – Tourist Destinations in Romania. *Journal of Tourism Challenges and Trends* 2: 11-32.
- MUICA, Nikolae & David TURNOCK. 2003. The Railway Age in the Carpathian Forests: a Study of Romania. *Geographica Panonica* 7: 9-20.
- WOLLMANN, Volker. 2011. *Patrimoniul preindustrial și industrial în România*. Vol. II. Sibiu: Honterus.

■ Laura ZAHARIA¹

Reabilitarea Bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb, Maramureș

■ **Rezumat:** *Articolul este extras din lucrarea de disertație cu același titlu, prezentată în cadrul Cursului postuniversitar de specializare în reabilitarea patrimoniului construit, organizat în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, în parteneriat cu Fundația Transilvania Trust. Îndrumătorul lucrării de disertație este dr. arh. Alexandru BABOȘ, care a insistat pe evaluarea valorilor de patrimoniu ale monumentului urmărind criteriile de evaluare referitoare la autenticitate, raritate, relevanță și vechime.*

Lucrarea este structurată pe trei capitole dominante: evoluția monumentului și elementele sale identitare, identificarea deficiențelor și propuneri de reabilitare minimale în vederea păstrării autenticității monumentului. Este important de menționat că nu au fost făcute studii și expertize de către specialiști atestați în domeniu și că lucrarea se bazează pe documentele consultate, pe studiile aprofundate ale dr. arh. Alexandru BABOȘ și pe informațiile culese la fața locului în timpul măsurătorilor și al documentării.

Lucrarea reprezintă o contribuție în cadrul acțiunii de reabilitare și de punere în valoare a elementelor unice ale acestui monument de arhitectură maramureșeană.

■ **Cuvinte cheie:** biserică din lemn, biserică maramureșeană, Breb, Maramureș

¹ Arhitect, biroul de proiectare ARCOLAR, Baia Mare, Romania.



■ **Foto. 1.** Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb, văzută dinspre est © Laura ZAHARIA

■ **Photo. 1.** The Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb, view from the east © Laura ZAHARIA

The Rehabilitation of the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb, Maramureș Region

■ **Abstract:** *The article is an excerpt of the dissertation bearing the same title and presented for the Postgraduate Course on Historic Building Conservation organised within the Faculty of History and Philosophy of Babeș-Bolyai University in Cluj-Napoca, in partnership with the Transylvania Trust Foundation. The dissertation coordinator is architect Alexandru BABOȘ, PhD, who insisted on the assessment of the historic building's heritage values based on the assessment criteria related to authenticity, rarity, relevance, and age.*

The paper is organised in three main chapters, i.e. the evolution of the historic building and its defining elements, shortcomings found, and minimal conservation proposals with a view to safeguarding authenticity. It should be mentioned that there were no studies and expert opinions made by certified specialists, thus the paper is based on the consultation of documents, on the in-depth research of Alexandru BABOȘ, and on the data collected on site during measurements and documentation.

The paper is a contribution to the efforts of rehabilitation and enhancement of the unique elements of this historic building of the Maramureș Region.

■ **Keywords:** timber church, Maramureș church, Breb, Maramureș

The Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb

■ The church in Breb has a modest appearance with a steep hipped roof and a tower that is too slender in relation with the church body. The contrast with its generous ground plan proportions and with the rectangular side apses that are strange for a timber church in the Maramureș Region confuses the spectator and raises questions, the answer to which reveals curious episodes from the past of the church and of the rural community in Breb.

The church interior is spectacular due to the diversity of artistic forms the local community used to adorn it over time, as well as due to the mystery permeating the successive layers of the interior painting.

¹ Architect, ARCOLAR design office, Baia Mare, Romania

Historical stages

The 16th century: the tower

The tower of the church in Breb is dendrochronologically dated to the winter of 1529-1530 (EGGERTSSON & BABOȘ 2002, 44). The oral sources say that the tower belonged to the church in the neighbouring village, Copăciș, and that it was moved to Breb one century later.²

The tower, built at the beginning of the 16th century, is the oldest one preserved among the timber churches in Maramureș. Its great age and authenticity are proven by the small size of the tower section, which suggest its belonging to a small church, by the method of creating the joints, and by the moving technique, consisting in exact reassembling made on the basis of the carpenters' marks. The only intervention over time is the correction of the tilting tendency by inserting a central post.

The decoration of the bell chamber (BABOȘ 2000, 32) is a unique creation, almost impossible to see from the ground. There is no other church in Maramureș safeguarding such artistic labour that is a proof of the deep humbleness in which the craftsmen built up the House of the Lord, as they intended their careful work for the holy eye and not for the mortal one.

The 17th century: the church's profane area

The nave and the narthex (the women's church and the men's church) are dendrochronologically dated to the winter of 1621-1622 (EGGERTSSON & BABOȘ 2002, 44) and are part of the church built in 1622 and painted in 1626 (BABOȘ 1996, 52). The time when the church in Breb was built is still a topic open for further research: Why was the church in Copăciș abandoned? Why was the tower alone transferred to Breb? Why were there quarrels within the local community (BABOȘ 1996, 52) related to the building of the church? Is it likely that the church of the serfs was merged with the church of the nobles as a result of the decreasing population in a context of repeated Tatar raids and frequent plague outbreaks all throughout the 16th century?

The attempt to reconstruct the floor plan and volume of the old church³ reveals the oldest typology of timber churches in Maramureș known today, i.e. the "chapel"-type church, similar to all timber churches in Romania, with obvious roots in the architecture of rural houses. The layout is very simple, with the succession of the three essential areas: narthex, nave, and sanctuary. Only three other similar churches can be found in the Maramureș Region, in Valea Stejarului, Călinești-Căeni, and Sârbi-Susani (BABOȘ 2000, 40).

2 The data were collected during the interviews taken in Breb in 1994-1995 from the retired priest Mircea ANTAL, who had collected many stories about the Breb Village and the church. No data are available on the church in Copăciș any more (BABOȘ 1996, 52).

3 The reconstruction of the floor plan has been made based on the size of the church found in a quotation copied by priest Nicolae DOROȘ (Inventarul parohiei..., 1913).

Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril” din Breb

■ Biserica din Breb se înfățișează cu modestie, având un acoperiș cu o singură poală și un turn prea subțire raportat la corpul bisericii. Contrastul cu dimensiunile generoase în plan și cu absidele laterale rectangulare curioase pentru o biserică din lemn maramureșeană derutează privitorul și generează întrebări, al căror răspuns dezvăluie fragmente inedite din istoricul bisericii și al comunității rurale din Breb.

Interiorul bisericii este spectaculos prin diversitatea formelor artistice cu care comunitatea locală l-a împodobit de-a lungul timpului și prin misterul care răzbate prin straturile succesive ale picturii interioare.



■ Foto. 2. Biserica „Sfinții Arhangheli Mihai și Gavril” din Breb, iconostasul și absidele laterale © Laura ZAHARIA

■ Foto. 2. The Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb, the nave © Laura ZAHARIA

Etapele istorice

Secolul al XVI-lea: turnul

Turnul bisericii din Breb este datat dendrocronologic în iarna anilor 1529-1530 (EGGERTSSON & BABOȘ 2002, 44). Sursele orale spun că turnul a aparținut bisericii din satul vecin, Copăciș, și că a fost mutat în Breb un secol mai târziu.²

Turnul bisericii din Breb, construit la începutul secolului al XVI-lea, este cel mai vechi turn păstrat în bisericile din lemn maramureșene. Vechimea și autenticitatea sa sunt dovedite prin dimensiunile mici ale secțiunii turnului, care sugerează apartenența la o biserică de mici dimensiuni, prin modul de realizare a îmbinărilor și prin tehnica mutării cu reasamblarea exactă făcută pe baza semnelor lăsate de meșteri. Singura intervenție în timp este corectarea tendinței de înclinare prin introducerea unui stâlp central.

Decorația galeriei clopotelor (BABOȘ 2000, 32) este o creație unică, aproape imposibil de sesizat de la nivelul terenului. Nicio altă biserică maramureșeană nu păstrează un asemenea travaliu artistic care denotă profunzimea smerenie pe care meșterii o simțeau ridicând casa Domnului, lucrând mișal pentru ochiul divin, nu pentru cel muritor.

2 Informațiile au fost culese în timpul interviurilor luate în Breb în anii 1994-1995 de la părintele Mircea ANTAL, preot pensionar, care a adunat multe povești referitoare la satul Breb și la biserică. Despre biserică din Copăciș nu se mai știe nimic (BABOȘ 1996, 52).

Secolul al XVII-lea: corpul laic al bisericii

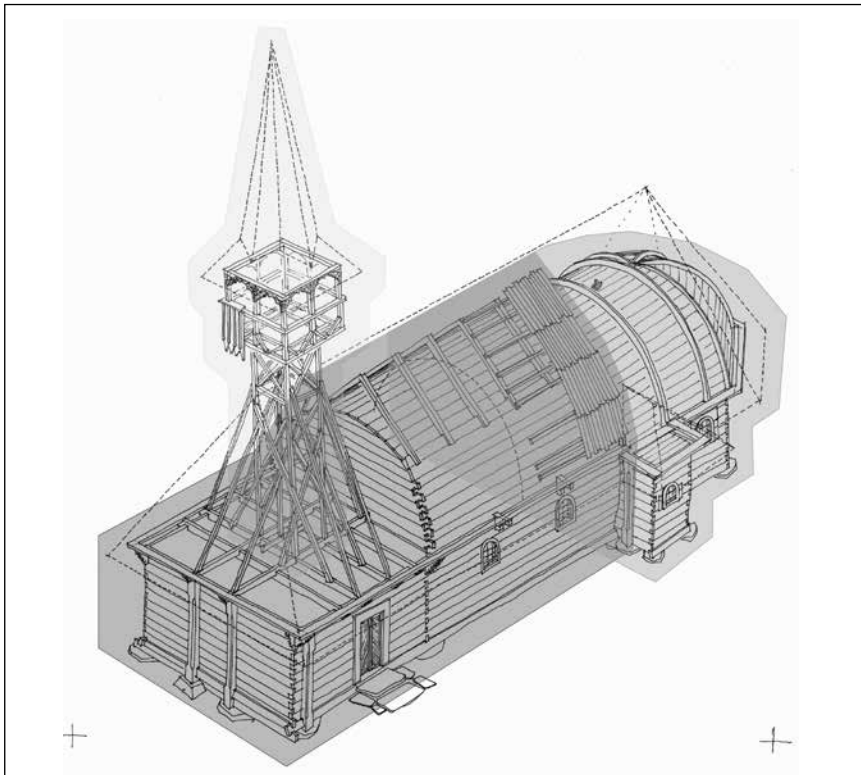
Naosul și pronaosul (Biserica femeilor și Biserica bărbaților) sunt date dendrocronologic în iarna anilor 1621-1622 (EGGERTSSON & BABOȘ 2002, 44) și fac parte din biserica ce a fost construită în 1622 și pictată în 1626 (BABOȘ 1996, 52). Momentul construirii bisericii din Breb rămâne un subiect deschis pentru cercetări viitoare: de ce a fost abandonată biserica din Copăciș? De ce doar turnul a fost relocat în Breb? De ce au existat certuri în comunitatea locală (BABOȘ 1996, 52) privitor la construirea bisericii? Poate fi luată în considerare ipoteza unificării bisericii iobagilor cu cea a nobililor în urma scăderii populației din cauza repetatelor razii tătare și a frecvențelor epidemii de ciumă de-a lungul secolului al XVI-lea?

Încercarea de reconstituire a planului și a volumetriei vechii biserici³ ne pune în fața celei mai vechi tipologii de biserică de lemn din Maramureș cunoscută în ziua de azi: o biserică de tip „capelă”, similară cu bisericile din lemn de pe întreg teritoriul României, cu rădăcini evidente în arhitectura locuințelor rurale. Planimetria este foarte simplă, cu succesiunea celor trei spații elementare: pronaos, naos și altar. În Țara Maramureșului se mai păstrează doar trei asemenea biserici: în Valea Stejarului, Călinești-Căeni și Sârbi-Susani (BABOȘ 2000, 40).

Tehnica de construire respectă sistemul tradițional maramureșean, cu bârne din lemn prelucrate din bardă, îmbinate la colțuri în cheotori românești cu dinte ascuns și fără prelungiri în afara planului pereților, cu caneluri scobite în lungul bârnelor cu scopul de a obține suprafețe perfect plane și etanșe pentru pereți.

Capacitatea bisericii era de 290 de persoane, ceea ce o poate încadra în categoria bisericilor mari, știind că cele mai mici pot cuprinde 130 de credincioși (Călinești-Căeni, Giulești, Moisei, Bârsana) și cele mai mari 380 de credincioși (Dragomirești, Cuhea) (BABOȘ 2004, 142).

3 Reconstituirea planului a fost făcută pe baza dimensiunilor bisericii găsite într-un citat copiat de părintele Nicolae DOROȘ (Inventarul parohiei..., 1913).



■ Fig. 1. Etapele istorice: turnul (1530), corpul laic (1622) și corpul sacru (1864) © Laura ZAHARIA
■ Figure 1. Historical stages: the tower (1530), the church's profane area (1622), and sacred area (1864)
© Laura ZAHARIA

The building technique complies with the Maramureș traditional system, using axe hewn timbers joined at the corners by “Romanian joints with hidden cogs” and without the ends extending beyond the wall surfaces, with longitudinal notches on the beams intended to obtain perfectly plane and waterproof surfaces for the walls.

The church had a capacity of 290 people, which means that it can be classified as a large church, since the smallest ones can host 130 worshippers (Călinești-Căeni, Giulești, Moisei, Bârsana) and the largest ones 380 worshippers (Dragomirești, Cuhea) (BABOȘ 2004, 142).

A rarity element is the main entrance on the southern elevation, with a decorated portal, which once again calls to mind the secular architecture of rural dwellings and which certifies the great age of the church.

A unicity element consists of the secondary roof over the nave, visible from the attic. The shingle roofing covers the small roof and curves at the vault's lower side until reaching the gap between the church wall and the eaves purlin. It seems to have been built with a view to taking over the rainwater that could have entered accidentally through the perishable wooden roof covering and to evacuate it as quickly as possible, in order to protect the most important and most decorated room of the church. All four “chapel”-type churches built at the beginning of the 16th century had this waterproof protection for the dominant area of the church, which is so necessary in the case of perishable wooden coverings. Today it can only be seen in Breb and Sârbi Susani.

The interior hides treasures. The less visible, but maybe most important treasure is the church's volume itself, which complies with the composition principle of New Jerusalem, i.e. the perfect cube, as described in the New Testament (BABOȘ 2004, 125). The principle applies perfectly to the nave (except for the solea). We intuit this principle for the old sanctuary as well, while the proportions in the narthex are respected with approximation and only in terms of the floor plan. These relations between the sizes of the church's elements remind us of the buildings of Antiquity and of their system of relations and proportions, which is so well defined that it allows for the anastylosis of the buildings.

A construction element of high artistic value, which is hardly perceivable in the current state of the church, is the transverse rib supporting the vault of the nave. It is made of four cherry tree elements joined discreetly, finely decorated with a fantastic series of signs and symbols, perhaps unique in the Carpathian area (BABOȘ 2004, 94).

A careful look at the vault of the nave reveals five layers of wall painting that are superimposed or juxtaposed, as a consequence of or strongly related to the architectural changes. We point out the following painting stages in reverse chronological order, based on certain markings visible in the sanctuary or on records in the inventory of the parish, recorded in 1886, 1901, and 1913, in the literature, and on the oral tradition safeguarded in Breb Village:

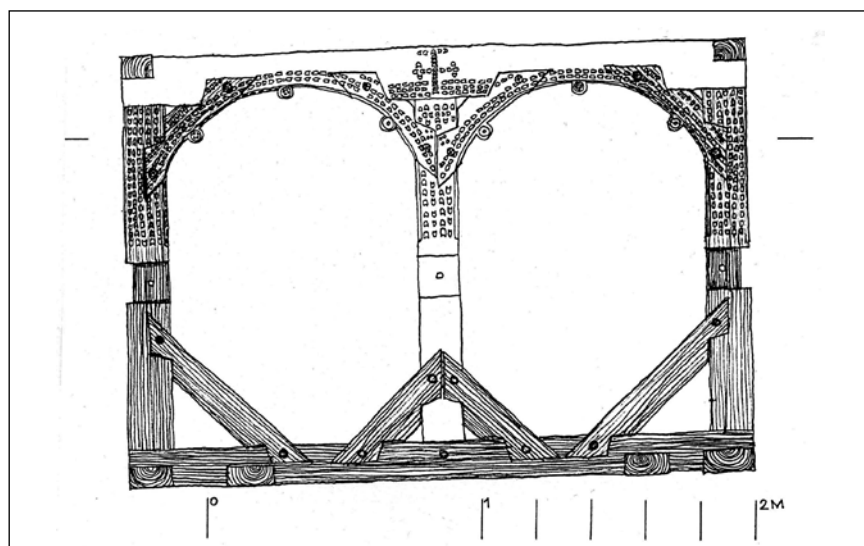
- 1890-1895: painting of the decorative band with stylised traditional motifs in the nave and the sanctuary;
- 1886: painting of the transept vault featuring the sky full of stars, covered by three Neoclassical paintings featuring biblical scenes, created in 1868;
- 1864-1868: painting of the new sanctuary featuring the sky full of stars and five medallions with biblical scenes; a new iconostasis is made in Neoclassical style; canvas was put on the whole intrados of the vaults and on the sanctuary walls as a support layer for the painting;
- 1858: painting of the sky full of stars on the vault of the nave, covering the old 17th-century painting;
- 1626: original wall painting of high artistic value,⁴ which is a rarity in the context of 18th-century wall paintings in timber churches, when this art flourished as the influences of the Moldavian painting style were entering Maramureş.

Fragments of the old sanctuary's painting have been preserved on some of the inner sides of the side apses, currently covered by a printed canvas covering these walls. Other small samples of high quality wall paintings have been preserved in the narthex,⁵ hidden in the attic. All these painted surfaces make up the original image of the church interior in Breb and cast a new light on the history of wall painting in timber churches at the beginning of the 17th century.

The 19th century: the church's sacred area

The works having brought the biggest changes to the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb started in the second half of the 19th century. The extension works carried out between 1864 and 1868 included the following changes:

- the transept was inserted between the nave and the sanctuary, moving the solea into this new bay;
- the two side apses were added to the church, expressing the transept at the exterior. They were made of the timber of the old sanctuary, according to a parsimonious design, so that the beams could be cut from the surfaces of the walls. The segments of the old sanctuary walls contain traces of the original painting. The painted side faces either the interior or the exterior;
- the new polygonal sanctuary was built of fir wood. The technical means and the know-how used were far inferior to the 1626 building;
- the wall of the old iconostasis and its painting were removed and replaced with an iconostasis built in Neoclassical style, without opulence. Its presence in the nave can hardly be overlooked,



■ Fig. 2. Galeria decorată a turnului © Alexandru BABOŞ

■ Figure 2. Decorated bell chamber of the tower © Alexandru BABOŞ

Un element de raritate este intrarea principală pe fațada sudică, cu portal decorat, ce trimite din nou la arhitectura laică a locuințelor rurale și atestă vechimea bisericii.

Un element de unicatate este acoperișul secundar de peste naos, vizibil din pod. Înelitoarea de șindrilă acoperă micul acoperiș și se curbează pe partea inferioară a bolții, până în dreptul golului dintre peretele bisericii și cunună. Pare să fi fost construit cu scopul de a prelua apele pluviale ce puteau pătrunde accidental prin învelitoarea perisabilă din lemn și de a le înlătura cât mai repede, pentru a proteja încăperea cea mai importantă și cea mai decorată a lăcașului de cult. Toate cele patru biserici „tip capelă” construite la începutul secolului al XVI-lea au avut această „protecție hidroizolantă” pentru spațiul dominant al bisericii, atât de necesară în cazul învelitorilor perisabile din lemn. Azi mai poate fi văzută doar la Breb și la Sărbi Susani.

La interior găsim comori. Cea mai puțin vizibilă, dar poate cea mai importantă comoară este însuși conceptul volumetric al bisericii, ce urmărește principiul compozițional al Noului Ierusalim, cubul perfect, așa cum este descris în Noul Testament (BABOŞ 2004, 125). Principiul se aplică perfect pentru naos (exceptând solea). Intuim acest principiu și pentru vechiul altar, iar în pronaos proporțiile sunt respectate cu oarecare aproximație, doar în plan. Aceste relaționări între dimensiunile elementelor componente ale bisericii ne duc cu gândul la monumentele antichității și la sistemul lor de relații și proporții, atât de bine definite, încât permit anastiloza obiectivelor.

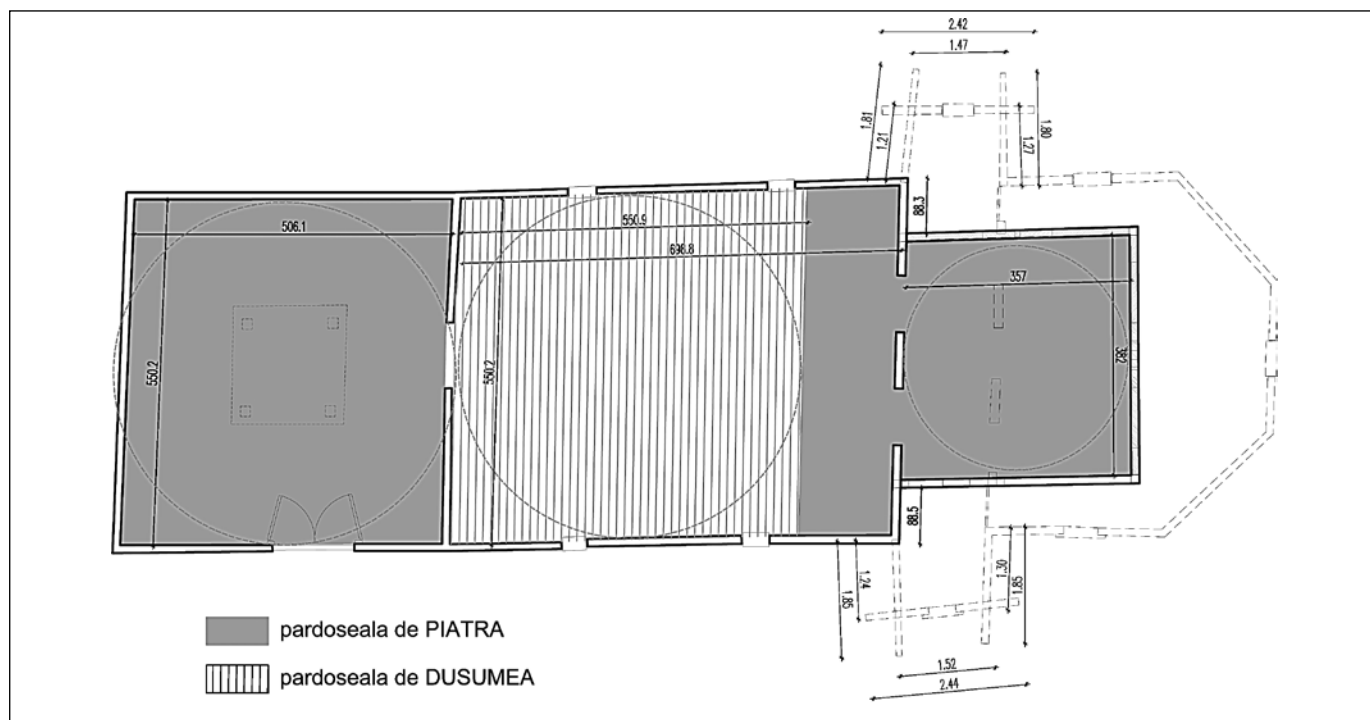
Un element constructiv de o înaltă valoare artistică, greu de perceput în stadiul actual al bisericii, este arcul dublu care susține bolta naosului. Este format din patru piese din lemn de cireș îmbinate discret, decorate cu o lucrătură fină ce compune o suită fantastică de semne și simboluri, poate unică în arealul Carpaților (BABOŞ 2004, 94).

Privind cu atenție bolta naosului se pot identifica cinci straturi de pictură murală, suprapuse sau juxtapuse, cauzate sau în strânsă legătură cu modificările arhitecturale. În ordine cronologică inversă a pictării, menționăm următoarele etape, bazate pe unele însemnări vizibile în altar sau consemnări din registrele de inventar ale parohiei redactate în 1886, 1901 și 1913, din literatura de specialitate, precum și pe tradiția orală păstrată în satul Breb:

- 1890-1895: este pictat brâul decorativ cu motive tradiționale stilizate, în naos și altar;
- 1886: este pictată bolta transeptului cu reprezentarea cerului înstelat, peste care au fost aplicate trei picturi de factură neoclasică, cu reprezentări ale unor scene biblice, realizate în 1868;

4 The description of the painting layers was taken over from the presentation of curator Dumitrița FLIP, PhD (2018).

5 Architect Alexandru BABOŞ, PhD, discovered these painting fragments in the attic of the narthex during his researches in Maramureş and presented them in his book (2000, 63).



■ Fig. 3. Reconstituirea planului de la 1622 © Laura ZAHARIA

■ Figure 3. Reconstruction of the 1622 floor plan © Laura ZAHARIA

- 1864-1868: se pictează altarul cel nou cu reprezentarea cerului înstelat și cinci medalioane cu scene biblice; se face un nou iconostas de factură neoclasică; ca strat suport pentru pictură a fost montată pânză pe tot intradosul bolților și al pereților altarului;
- 1858: se pictează pe bolta naosului un cer înstelat ce acoperă vechea pictură de secol XVII;
- 1626: pictura murală originală, de mare valoare artistică,⁴ ce constituie o raritate în contextul picturilor murale de secol XVIII din bisericile de lemn, când această artă a înflorit odată cu pătrunderea în Maramureș a influențelor picturii moldovenesti.

Fragmente din pictura vechiului altar sunt păstrate pe câteva din laturile interioare ale absidelor laterale, acoperite la ora actuală de pânza imprimată cu care au fost acoperiți acești pereți. Alte mici mostre de pictură murală de bună calitate sunt păstrate în pronaos,⁵ ascunse în pod. Toate aceste suprafețe pictate întregesc imaginea originală a interiorului bisericii din Breb și aruncă o lumină nouă asupra istoriei picturii murale în bisericile de lemn la începutul secolului al XVII-lea.

Secolul al XIX-lea: corpul sacru al bisericii

În jumătatea a doua a secolului al XIX-lea au început lucrările care au adus cele mai mari modificări ale bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb. Lucrările de extindere realizate între 1864 și 1868 au cuprins următoarele modificări:

- între naos și altar a fost inserat transeptul, translatând soleea în această nouă travee;
- cele două abside laterale au fost atașate bisericii, exprimând transeptul la exterior. Au fost realizate din materialul lemnos al vechiului altar, conceput parcimonios, astfel încât bârnele să poată fi debitate din

which betrays the almost 250 years of historical gap in relation with the old part of the church. Together with the chandelier, in the same Neoclassical style, they form a coherent ensemble, in contrast with the archaic ensemble of the old church;

- resizing of the openings: the windows and the entry door were enlarged and two openings were cut in the wall between the narthex and nave in order to allow visibility from the narthex towards the sanctuary.

All these works altered the consistency of the proportions in the old church and caused irreversible architectural, historic, and artistic losses. However, the extension and modernisation works conducted in 1864-1868 brought a new development, full of hints related to the lifestyle in the Maramureș rural environment in the late 19th century, and to the evolution in the principles guiding the community in Breb.

Shortcomings found

■ Issues related to soil mechanics, building physics, and structural problems

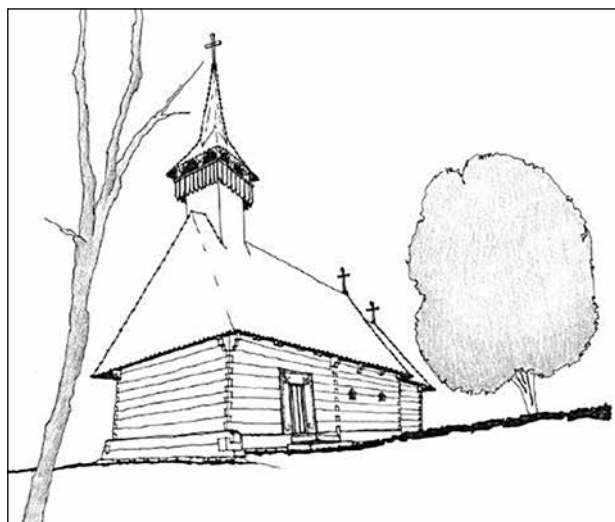
The tectonic movements of the soil pulled along unevenly different parts of the church, causing its deformation at the ground level, excessive strain on the corner joints until breaking the cogs in the joints, sinking of the narthex and tilting of the tower, soil depression and rainwater stagnation next to the church.

The 1864-1868 interventions were made with great sacrifices for its structural system:

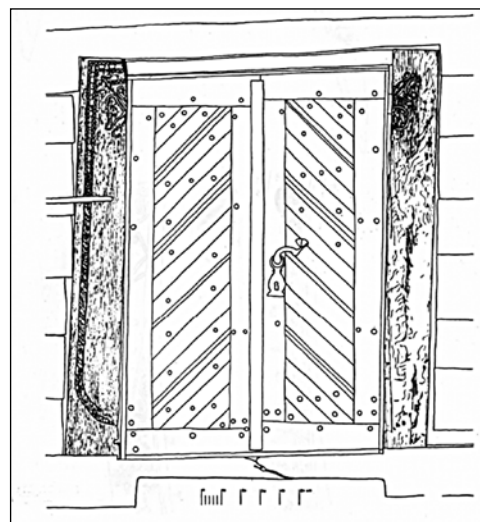
- the iconostasis wall was removed and replaced with a wooden arch supported by two pillars that strengthen the free ends of the beams in the vault and the longitudinal walls. The intervention was

⁴ Descrierea straturilor picturale a fost preluată din prezentarea a drd. muz. Dumitrița FILIP (2018).

⁵ În timpul cercetărilor sale în Maramureș, dr. arh. Alexandru BABOȘ a descoperit aceste fragmente de pictură în podul pronaosului și le-a prezentat în cartea sa (2000, 63).



■ Fig. 4. Reconstituirea imaginii bisericii la 1622 © Laura ZAHARIA
■ Figure 4. Reconstruction of the 1622 church © Laura ZAHARIA



■ Fig. 5. Portalul decorat al intrării © Alexandru BABOȘ
■ Figure 5. Decorated entry portal © Alexandru BABOȘ

far too daring for the technical progress of those times and for the stresses generated by the soil movement. Consequently, consolidation works were necessary shortly afterwards, such as exterior pillars and metal clamps at the corners;

- the window resizing was made by cutting the new openings on the height of three beams, without consolidating their ends, which led to the curving of the exterior walls along the windows.

Roof covering leakages occur periodically when the wooden material in the wooden tile⁶ covering fails, every 20-30 years. They cause the dampening of the sanctuary vault and implicitly of the canvas painting covering it, which favours the development of xylophagous insects in the roof structure.

■ Installation shortcomings

The electric and lightning rod installation of the church are not compliant with the usage and operation safety parameters required by contemporary standards. The visible installation on the western side of the northern apse seems improvised, and the lightning rod conductor in the same area leaves little space for passage along the church.

■ Shortcomings of the artistic components: painting

- deteriorations can be seen on the 17th-century wall painting fragments on the upper side of the narthex walls: detachment of the interstitial canvas bands, scratches, dust deposits;
- the first layer of 17th-century painting on the nave vault is seriously deteriorated because of temperature and humidity differences; the paint layer has become powdery in certain places, with detachments, *lacunae*, salt deposits; many deteriorations are caused by anthropic factors.⁷ Soot deposits resulting from

suprafețele pereților. Segmentele din pereții vechiului altar păstrează urme ale picturii originare, așezate cu fața pictată la interior sau la exterior;

- noul altar poligonal a fost construit din lemn de brad și realizat cu mijloace tehnice și pricepere net inferioare construcției din 1626;
- peretele vechiului iconostas împreună cu pictura sa au fost eliminate și înlocuite cu un iconostas realizat într-un stil clasicist fără opulență. Este o prezență deloc neglijabilă în naos, care trădează decalajul istoric de aproape 250 de ani față de corpul vechi al bisericii. Împreună cu candelabru de aceeași factură clasicistă formează un ansamblu coerent, în opoziție cu ansamblul arhaic al bisericii vechi;
- redimensionarea golurilor: ferestrele și ușa de acces au fost mărite, iar în peretele dintre pronaos și naos au fost decupate două goluri pentru a permite vizibilitatea dinspre pronaos spre altar.

Toate aceste lucrări au alterat unitatea proporțiilor vechii biserici și au provocat pierderi ireversibile din punct de vedere arhitectural, istoric și artistic. Cu toate acestea, lucrările de extindere și modernizare din perioada 1864-1868 au adus o valență nouă, încărcată cu indicii referitoare la modul de viață în mediul rural maramureșean al sfârșitului de secol XIX și la evoluția principiilor după care comunitatea brebenilor se conducea.



■ Foto. 3. Acoperișul secundar de peste naos, văzut dinspre altar © Laura ZAHARIA
■ Photo. 3. Secondary roof over the nave, view from the sanctuary © Laura ZAHARIA

6 A type of roof covering similar to shingle (șindrilă), but generally larger and thicker (named *draniță* in Romanian). [ed. note]

7 The description of the deteriorations on the 17th-century painting layer was taken over from the presentation of curator Dumitrița FILIP, PhD (2018).

Identificarea deficiențelor

■ Probleme de mecanica solului, fizica construcțiilor și probleme structurale

Mișcările tectonice ale solului au antrenat în mod inegal părți ale bisericii, provocând deformarea ei în plan, suprasolicitarea îmbinărilor de colț până la ruperea „dinților” îmbinărilor, scufundarea pronaosului și înclinarea turnului, adâncirea terenului cu stagnarea apelor pluviale lângă biserică.

Intervențiile din anii 1864-1868 au fost făcute cu mari sacrificii pentru sistemul său structural:

- peretele-icnostas a fost eliminat, fiind înlocuit cu o arcadă din lemn sprijinită pe doi stâlpi, care consolidează capetele libere ale bânelor din boltă și pereții longitudinali. Intervenția a fost mult prea curajoasă pentru posibilitățile tehnice de la acea vreme și pentru solicitările induse de mișcarea terenului, astfel că, la scurt timp au fost necesare lucrări de consolidare prin montarea stâlpilor exteriori și a bridelor metalice la colțuri;

- redimensionarea ferestrelor s-a făcut prin decuparea noilor goluri pe înălțimea a trei bârne, fără consolidarea capetelor acestora, provocând astfel „burtirea” pereților exteriori în dreptul ferestrelor.

Problemele de neetanșitate la învelitoare apar periodic, când materialul lemnos al învelitorii din draniță cedează, o dată la 20-30 de ani. Acestea conduc la umezirea boltii altarului și implicit a picturii pe pânză cu care este decorat acesta și favorizează apariția insectelor xilofage în șarpantă.

■ Insuficiențe ale instalațiilor

Biserica are instalație electrică și paratrăsnet care nu se încadrează în parametrii de utilizare și de siguranță în exploatare solicitați de normele contemporane. Montajul aparent pe latura vestică a absidei nordice pare improvizat, iar coborârea paratrăsnetului, în aceeași zonă, abia lasă spațiu necesar trecerii pe lângă biserică.

■ Insuficiențe la componentele artistice: pictura

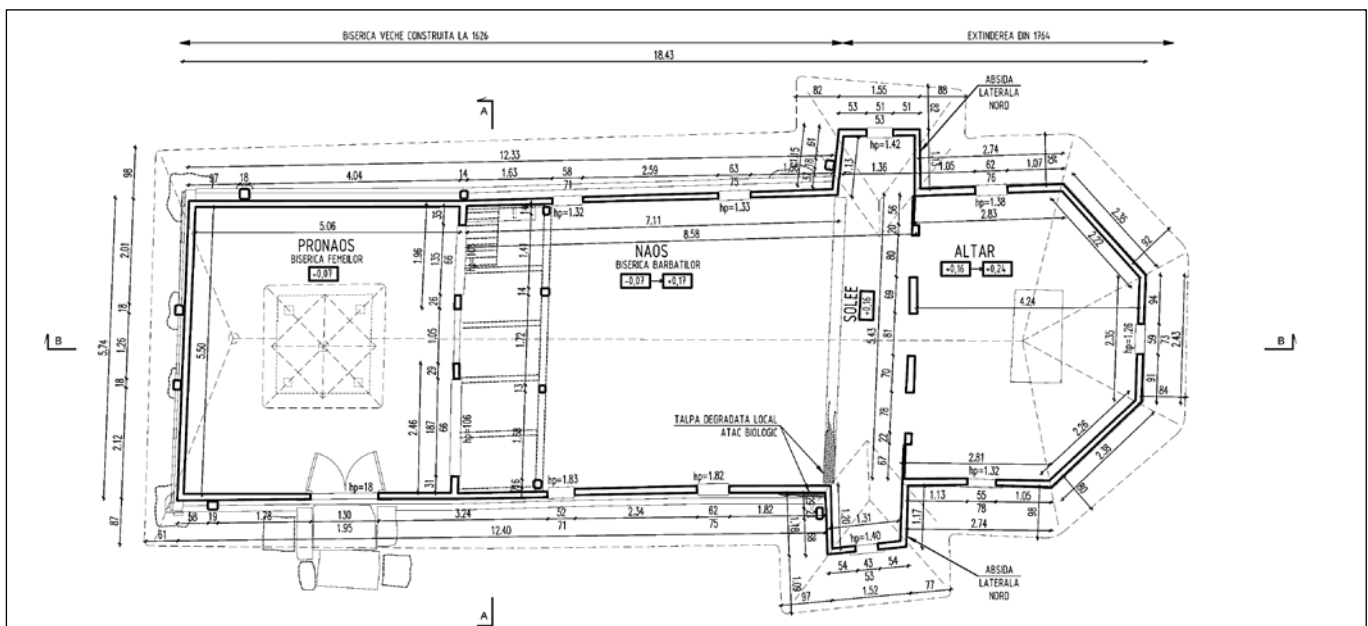
- fragmentele de pictură murală de secol XVII din partea superioară a pereților pronaosului prezintă degradări: dezlipirea fâșiilor interstițiale de pânză, zgârieri, depuneri de praf;
- primul strat de pictură de secol XVII de pe bolta naosului se află într-o stare avansată de degradare, cauzată de diferențele de temperatură și



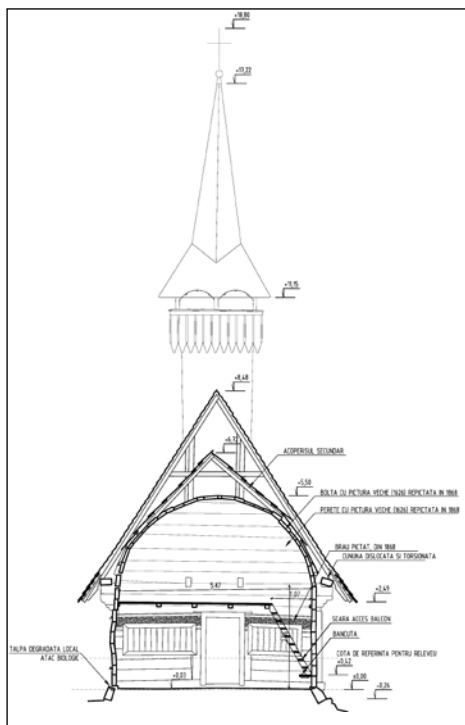
■ Fig. 6. Fragment din arcul dublu ce susține bolta naosului © Alexandru BABOȘ
■ Figure 6. Fragment of the transverse rib supporting the nave vault © Alexandru BABOȘ

candle burning can be seen on the final, 19th-century painting layer;

- at the exterior, the eastern side of the side apse on the northern elevation only preserves several traces of the halo of three saints, as remains of the sanctuary's old, 17th-century painting;
- the paintings on the transept vault are in a good state of preservation, except for some soot deposits;
- as the walls of the side apses are covered with textile wallpaper, the 17th century painting is presumed (as it is not possible to access the whole painted area) to be in good condition;
- the support layer for the painting in the sanctuary was badly glued on the vault made of wooden boards, some of the canvas is detached from the wooden support, spots occurred caused by the



■ Fig. 7. Planul bisericii, relevu © Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA
■ Figure 7. Church floor plan, survey © Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA



■ **Fig. 8.** Secțiunea transversală, relevu
© Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA

■ **Figure 8.** Cross section, survey
© Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA

humidity in the sanctuary vault, the painting surface is sooted as a result of candle burning;

- the decorative bands with stylized traditional motifs were not too well preserved, as the painting layer presents detachments, as well as superficial or deep *lacunae*.

■ **Shortcomings of the artistic components: sculpted and painted wooden elements**

The Neoclassical ensemble of the church made up of the iconostasis, the altar table, and the chandeliers is well preserved, with minimal deteriorations, mainly consisting in soot-ing and other surface deposits.

■ **Shortcomings of the artistic components: movable heritage**

- the icon collection of the church is heavily deteriorated (detachments, *lacunae*, salt deposits), which makes its content hardly legible. Moreover, there is hardly any documentation on the icons. Aside from the icon of Saint Parascheva Martyr, presented by art historian Marius PORUMB in his book *Icoane din Maramureș* [Maramureș Icons], no other icon has been studied;

- the textiles are in good condition and the bright colouring of the early 19th-century weaves is amazing. The abundance of wool rugs on the floor and of textiles on walls' lower areas, as well as on the solea parapet is to be noted: a colour abundance specific to the inhabitants of Breb, but which might harm the historic building;

- the leg of the old altar table has been marked by the passage of time: a huge

umiditate; stratul pictural a devenit pulverulent în anumite zone, se pot observa desprinderi, lacune, depuneri de săruri; multe degradări sunt cauzate de factori antropici.⁶ Stratul final de pictură de secol XIX prezintă depuneri de funingine rezultată din arderea lumânărilor;

- la exterior, latura estică a absidei laterale de pe fațada nordică păstrează doar câteva urme ale aurei a trei sfinți, rămasă din vechea pictură de secol XVII a altarului;
- pictura de pe bolta transeptului se află în stare de conservare bună, picturile prezentând doar depuneri de funingine;
- pereții absidelor laterale fiind acoperiți cu tapet textil, se presupune (nefiind posibil accesul la toată suprafața pictată) că păstrează pictura de secol XVII în stare destul de bună;
- stratul suport pentru pictura din altar a fost lipit deficitar pe bolta din scândură de lemn, prezintă desprinderi ale pânzei de pe suportul de lemn, apariția halourilor generate de umezirea bolții altarului, afumarea suprafeței picturii cu funinginea rezultată din arderea lumânărilor;
- brâiele cu motive tradiționale stilizate nu s-au păstrat prea bine, prezentând desprinderi ale stratului pictural, lacune superficiale sau de adâncime.

■ **Insuficiențe la componentele artistice: elemente din lemn sculptat și pictat**

Ansamblul neoclasic al bisericii format din iconostas, masa altarului și candelabre se află în stare bună de conservare, cu degradări minime, ce constau preponderent în acoperirea suprafețelor cu funingine și alte depuneri.

■ **Insuficiențe la componentele artistice: patrimoniul mobil**

- colecția de icoane a bisericii se află în stare avansată de degradare (desprinderi, lacune, depuneri de săruri), ce face greu lizibil conținutul acestora. De asemenea, documentarea acestora este aproape inexistentă. În afara prezentării icoanei Muceniței Sf. Paraschiva de către istoricul de artă Marius PORUMB în cartea sa *Icoane din Maramureș*, nicio altă icoană nu a fost cercetată;

- textilele se prezintă în stare bună și este uimitor coloritul viu al țesăturilor de început de secol XIX. Se remarcă abundența cergilor pe pardoseală și a țesăturilor la partea inferioară a pereților și la parapetul corului – o abundență coloristică specifică brebenilor, dar care poate dăuna monumentului;

- piciorul vechii mese a altarului este marcat de trecerea timpului: o crăpătură masivă creează o fantă cu vizibilitate până la „inima” trunchiului de stejar, prezintă ciobituri pe alocuri și pierderea părții moi a țesutului lemnos în stratul superficial exterior;

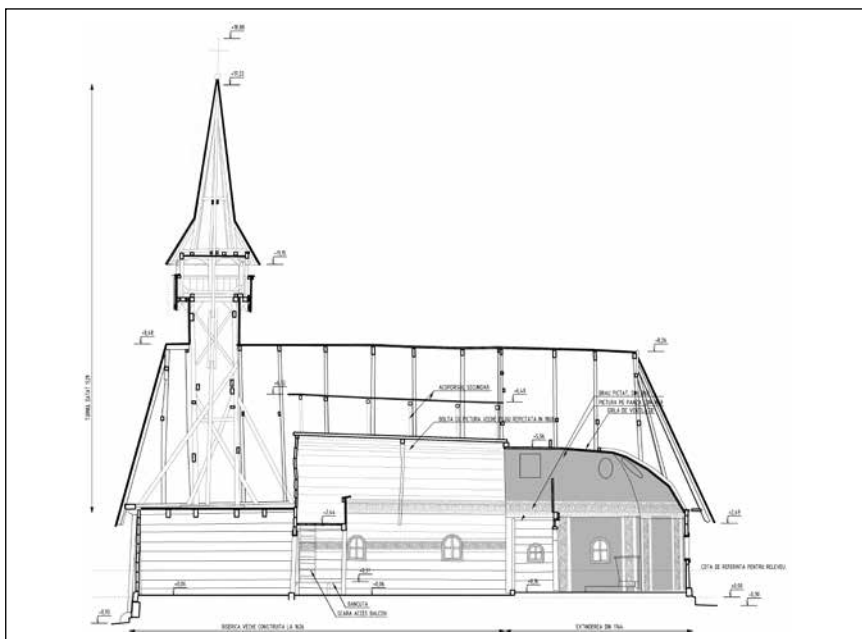
- elementele de mobilier (băncuțe, strane, cuiere) se păstrează în stare bună și necesită mici lucrări de reparații, lucrări de curățare și de conservare;

- confecțiile metalice (suporturile de lumânări de la interior, grilajul din peretele dintre pronaos și naos, crucile) se află în stare bună de conservare, necesită lucrări de curățare și de conservare.

■ **Insuficiențe de natură istorică: urme arheologice**

Biserica ascunde încă secrete în legătură cu evoluția sa și cu modul de viață al brebenilor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Este posibil ca sub solul bisericii să se păstreze informații referitoare la eventuale fundații ale unei biserici mai vechi, la forma și dimensiunile vechiului altar, la morminte ale preoților îngropați în pronaos, la eventuale evenimente dramatice, naturale sau provocate de om (incendiu, furtună) și la modul în care înaintașii noștri pregăteau terenul de fundare pentru ridicarea unei biserici.

⁶ Descrierea degradărilor stratului pictural de secol XVII a fost preluată din prezentarea a drd. muz. Dumitrița FILIP (2018).



■ Fig. 9. Secțiunea longitudinală, propunere de reabilitare © Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA
 ■ Figure 9. Longitudinal section, rehabilitation proposal © Alexandru BABOȘ, Laura ZAHARIA

Zona numită și azi „Copăciș” păstrează cu siguranță informațiile referitoare la vechea biserică din Copăciș despre care nu se mai știe nimic începând cu data construirii bisericii din Breb.

Propuneri de reabilitare

Lucrările propuse prin documentația de față urmăresc conservarea monumentului cu intervenții minime, urmărind păstrarea elementelor de autenticitate. Lucrările de reabilitare se vor face pe baza unui proiect întocmit conform legislației în vigoare.

Este important ca nicio etapă a lucrărilor de construcții să nu înceapă înainte de asigurarea picturii și de întocmirea unui proiect de restaurare a picturii.

De asemenea, orice lucrare de intervenție asupra construcției se va face doar în urma cercetării arheologice. Pentru a stabili amploarea cercetării arheologice este recomandată scanarea-radar a terenului, atât la Biserica din Breb, cât și pe amplasamentul numit și azi „Copăciș”.

■ Asigurarea stabilității terenului

Pentru a opri alunecarea de teren, se propune realizarea unui zid de sprijin pe traseul actualului zid de piatră de pe limita nord-vestică a incintei. Partea aeriană va fi zidită cu piatra recuperată din vechiul zid. Partea subterană va fi secondată în amonte de un dren care va prelua apele meteorice și le va descărca în pârâu.

■ Liftingul bisericii

Este necesară liftingul construcției pentru ca să se poată face lucrările de consolidare a fundației și cele de înlocuire a părților degradate ale tălpii. Este necesar să se asigure stabilitatea și rigiditatea întregii structuri înaintea liftingului construcției, cu atenție sporită la stabilitatea turnului.

■ Consolidarea fundațiilor

Ținând cont că Biserica „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb este, poate, singura biserică maramureșeană ce încă mai este așezată pe fundații din zidărie uscată de piatră, se propune consolidarea fundațiilor prin refacerea zidăriei de piatră, cu atenție pentru elementele masive ce trebuie așezate la colțuri și în câmp.

■ Înlocuirea segmentelor degradate ale tălpii

După liftingul bisericii și a consolidării fundației se va aborda problema tălpiilor degradate ca urmare a atacurilor biologice. Părțile degradate

crack makes an aperture with visibility all through to the heart of the oak trunk, there are several chips and the soft tissue of the wood is lost in the outer superficial layer;

- the furniture elements (benches, pews, pews) are in good condition and require small repairs, cleaning, and preservation works;
- the metalwork (interior candle supports, the grid in the wall between the narthex and the nave, the crosses) is in good state of preservation. It requires cleaning and preservation works.

■ Shortcomings of a historic nature: archaeological traces

The church still hides secrets related to its evolution and to the lifestyle of the Breb inhabitants in the 16th and 17th centuries. It is likely that the ground under the church preserves data related to potential foundations of an older church, to the shape and size of the old sanctuary, to tombs of priests buried in the narthex, to potential dramatic events, natural or anthropic (fire, storm), and to the method used by our ancestors to prepare the foundation ground for erecting a church.

The place still called “Copăciș” certainly preserves information related to the old church in that village. The information on this church is completely absent as from the date when the building of the church in Breb started.

Rehabilitation proposals

■ The works proposed in this paper are aimed at the preservation of the historic building with minimal interventions, with a view to safeguarding the authenticity elements. The rehabilitation works are to be carried out based on a design in line with the legislation in force.

It is important that no stage of the construction works start before securing the painting and before having a painting conservation design.

Moreover, all intervention works on the building are to be conducted only after an archaeological research. In order to establish the extent of the archaeological research, it is recommended to carry out a ground radar scanning, for both the church in Breb and the place that is called “Copăciș” even today.

■ Ensuring land stability

In order to stop land sliding, we suggest the building of a retaining wall on the track of the current stone wall, on the north-western limit of the premises. The overground part is to be built in stone recovered from the old wall. The underground part shall be doubled upstream by a drain that has the task to take over the meteoric water and pass it over to the stream.

■ Church lifting

The lifting of the building is necessary to enable foundation consolidation works and works for replacing the deteriorated segments of the sill. Before lifting the building, it is necessary to ensure the stability and rigidity of the whole structure, with increased care for the tower's stability.

■ Foundation consolidation

Considering that the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb is may-

be the only church in Maramureș that is still seated on dry stone masonry foundations, we suggest foundation consolidation by rebuilding the stone masonry with particular care for massive elements to be placed at the corners and in the field.

■ **Replacement of the sill's deteriorated segments**

After the church lifting and foundation consolidation, the issue of the deteriorated sills due to biological attacks shall be approached. The decayed segments are to be removed and replaced with new oak elements with hooked scarf joints, specific to elements subject to tensile stresses (bending). Protective treatments against timber structure biodegradation shall be applied to both new segments and old sills.

■ **Joint consolidation**

The "Romanian joints with hidden cogs" on the western wall have been damaged by the deformations caused by land sliding. The outer cog in some of the joints is broken. We suggest the addition of the missing parts with a view to protecting the healthy joints and without expecting any restoration of the joints' structural role

■ **Consolidation of the window openings in the nave**

The perimeter of the window openings shall be consolidated with a metal profile, which is to be hidden under the frame of the joinery. The aim is not to straighten the nave walls around the windows, but to correct them as much as necessary to ensure that the deformations stabilise.

■ **Placing the church on the new infrastructure**

The church shall be put back in place on the new foundations with much care, centimetre by centimetre, because the new plinth, corrected in terms of horizontality, will force the straightening of the beams bent over time, as well as the pegs joining the beams. The structural design shall establish the extent to which it is possible to bring down the plinth to perfect horizontality, the extent to which the old beams might be endangered by this forced straightening, and the pegs joining the beams might break, causing unexpected deformations to the church walls.

■ **Treatment of the deteriorated elements in the roof structure and tower**

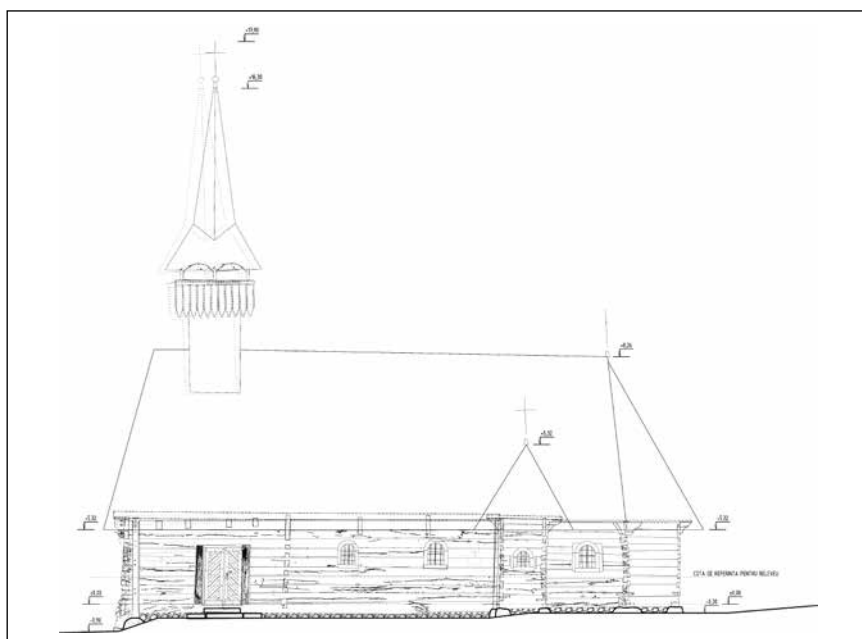
There are little deteriorations caused by xylophagous insect attacks in the roof structure and tower structure. Consequently, simple cleaning followed by treatment of the affected elements might be sufficient. The existing roof covering should be taken down in order to enable the carrying out of these works on all sides of the elements.

■ **Rebuilding the roof covering**

The roof covering rebuilding shall involve the replacement of the deteriorated transversal battens and mounting a new three-layer wooden tile covering. It shall be treated against fire, fungi, and xylophagous insects.

■ **Refitting the electric and lightning rod installation**

The entire electric installation shall be modernised and the existing lamps are to be conserved. Moreover, the two pulley installations in the attic, used for the adjustable



■ Fig. 10. Fațada sud, propunere de reabilitare © Laura ZAHARIA

■ Figure 10. Southern elevation, rehabilitation proposal © Laura ZAHARIA

vor fi înlăturate și înlocuite cu elemente noi din lemn de stejar, cu îmbinări cu prag, specifice elementelor supuse la întindere (încovoiere). Atât pentru segmentele noi, cât și pentru vechile tălpi se vor aplica tratamente de protecție împotriva biodegradării structurilor de lemn.

■ **Consolidarea îmbinărilor**

Îmbinările în „cheotori românești cu dinte ascuns” la peretele vestic au avut de suferit din cauza deformărilor provocate de alunecarea de teren. O parte din cheotori au „dintele” exterior rupt. Se propune completarea părților lipsă, fără a avea pretenția că poate fi redat rolul structural al îmbinării, ci pentru protejarea îmbinărilor sănătoase.

■ **Consolidarea golurilor de ferestre din naos**

Perimetrul golului ferestrelor va fi consolidat cu un profil metalic, ce va putea fi ascuns sub tocul tâmplăriei. Nu se va urmări aducerea la planeitate a pereților naosului în registrul ferestrelor, ci doar corectarea planeității atât cât este suficient pentru a asigura stabilizarea deformațiilor.

■ **Așezarea bisericii pe noua infrastructură**

Reașezarea bisericii pe noile fundații se va face cu grijă, centimetru cu centimetru, pentru că noul soclu corectat din punct de vedere al orizontalității va forța îndreptarea bânelor încovoiate în timp și a cepurilor care leagă bânela între ele. Prin proiectul de structură se va determina în ce măsură este posibilă readucerea soclului la orizontalitate perfectă, în ce măsură vechile bânela pot fi puse în pericol de această îndreptare forțată, iar cepurile care leagă bânela să se rupă, generând deformații neașteptate ale pereților bisericii.

■ **Tratarea elementelor degradate ale șarpantei și ale turnului**

Degradările generate de atacurile insectelor xilofage la structura șarpantei și la cea a turnului sunt de mică amploare, astfel încât este posibil ca simpla curățare și apoi tratarea elementelor afectate să fie suficientă. Pentru ca aceste lucrări să se poată face pe toate fețele elementelor din lemn, este necesară desfacerea învelitorii existente.

■ **Refacerea învelitorii**

Pentru refacerea învelitorii se vor înlocui șipcile transversale deteriorate, pe care se va monta învelitoarea nouă din draniță, în trei straturi. Aceasta va fi tratată atât ignifug, cât și împotriva acțiunii fungilor și insectelor xilofage.

■ **Refacerea instalației electrice și a instalației de paratrăsnet**

Întreaga instalație electrică va fi modernizată, iar corpurile electrice existente vor fi restaurate. De asemenea, se vor restaura și reșeza în poziția



■ Foto. 4. Pictura de la 1626 păstrată în podul pronaosului © Laura ZAHARIA

■ Photo. 4. The 1626 painting preserved in the narthex attic © Laura ZAHARIA

originară cele două instalații cu scripete existente în pod, pentru montajul elastic al corpurilor de iluminat.

Se propune amplasarea paratrăsnetului în extremitatea estică a incintei, speculând diferența de nivel față de platoul bisericii. În felul acesta, imaginea bisericii nu va fi alterată de această instalație.

■ **Lucrări de amenajare exterioară**

Intervențiile asupra terenului natural vor avea în vedere corectarea pantei inverse în imediata vecinătate a bisericii, corelarea cotei terenului cu noua cotă a soclului, consolidarea accesului la biserică prin montarea unui grătar de polietilenă ce va permite ca imaginea verde a incintei să nu fie alterată de trasee de alei neconcordante cu imaginea istorică a bisericilor de lemn maramureșene. Se va prevedea un acces pentru persoane cu dizabilități locomotorii prin accesul de pe latura nord-estică a incintei, prin cimitir.

Pentru a reda relația dintre biserică și casa parohială așa cum a funcționat în decursul timpului, este necesară desfacerea foișorului amplasat neinspirat în dreptul Porții Bărbaților. Se propune relocarea foișorului în incinta casei parohiale.

■ **Restaurarea picturii**

Pe baza tradiției orale, cel mai vechi strat de pictură murală este datat 1626, dar, în lipsa unor mențiuni documentare sau analize ale pigmentilor care să confirme sau să infirme ipoteza, este necesară prelevarea unor probe de pigmenti pentru datarea concretă a primului strat de pictură murală.

Se va urmări restaurarea vechii picturi de la începutul secolului al XVII-lea de pe partea superioară a pereților pronaosului, de pe bolta naosului (mai puțin pe lățimea transeptului), de pe fețele interioare ale absidelor. Se va verifica intradosul scândurilor folosite ca pardoseală și fața inferioară a grinzilor ce susțin turnul – în cazul în care acestea prezintă urme de pictură, vor fi restaurate și integrate în noul tavan al pronaosului ce va fi montat deasupra grinzilor.

Se va urmări restaurarea picturii neoclasică de la sfârșitul secolului al XIX-lea de pe bolta altarului și cea a transeptului și pictura iconostasului.

Se va restaura brâul geometric, integral sau parțial, în urma analizei relației dintre acest brâu și pictura de secol XVII din naos.

■ **Refacerea pardoselii**

Se propune restaurarea pardoselii de piatră din pronaos, altar și solee. Pentru Biserica bărbaților se propune refacerea pardoselii din lemn, cu folosirea materialului lemnos sănătos din pardoseala existentă, desfăcută înainte de liftarea bisericii.

■ **Restaurarea iconostasului, a mesei altarului și a candelabrelor**

Se va urmări restaurarea componentelor artistice de factură neoclasică: iconostasul, masa altarului și candelabrele, ce formează un ansamblu uni-

mounting of the lamps, shall be conserved and put back in their original position.

We suggest that the lightning rod be placed to the eastern extremity of the premises, deducing the difference in level with the church plateau. The church image shall thus not be altered by this installation.

■ **Exterior landscaping works**

The interventions on the natural land shall involve the correction of the reverse slope in the close vicinity of the church, the correlation of the land elevation with the new elevation of the plinth, the consolidation of the access to the church by placing a polyethylene grate which will keep the green aspect of the premises unaltered by trails, inconsistent with the historic image of the timber churches in Maramureș. An access for the physically disabled is to be provided on the north-eastern side of the premises, through the graveyard.

In order to re-establish the old relationship between the church and the parish house, it is necessary to dismantle the porch, unwisely placed in front of the men's gate. We suggest the relocation of the porch in the courtyard of the parish house.

■ **Painting conservation**

Based on oral tradition, the oldest wall painting layer is dated back to 1626. However, in the absence of documentary evidence or pigment analyses confirming or refuting this hypothesis, pigment sampling is necessary in order to concretely date the first wall painting layer.

The conservation shall be focused on the old, early 17th-century painting on the upper part of the narthex walls, on the nave's vault (less on the width of the transept), and on the inner sides of the apses. The intrados of the boards reused as flooring and the lower sides of the beams supporting the tower will be examined, and if painting traces are found, they shall be conserved and integrated in the new ceiling of the narthex, to be placed above the beams.

Another focus shall be on the late 19th century Neoclassical painting on the sanctuary and transept vaults, as well as the iconostasis painting.

The geometric band shall be conserved in whole or in part, based on an analysis of the relationship between this band and the 17th-century painting in the nave.

■ **Floor conservation**

We suggest the conservation of the stone floor in the narthex, sanctuary, and soleea. We suggest the conservation of the wooden floor in the men's church, by using the healthy wooden material from the existing floor dismantled before the lifting of the church.

■ **Conservation of the iconostasis, altar table, and chandeliers**

The conservation shall focus on the Neoclassical artistic components, i.e. the iconostasis, the altar table, and the chandeliers, which constitute a unitary ensemble matching the wall decoration in the sacred area of the church and the icons displayed on the iconostasis.

■ **Conservation of the movable heritage**

For the conservation of the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb to be complete, it is necessary to conserve the icon collection, the textile collection, and the leg of the old altar table.



■ **Foto. 5.** Pictura de la 1626 ascunsă sub pânza imprimată care acoperă pereții absidelor laterale © Laura ZAHARIA

■ **Photo. 5.** The 1626 painting hidden under the printed canvas covering the walls of the side apses © Laura ZAHARIA

Moreover, it is necessary to conserve the furniture preserved inside (benches, pews, and pews), as well as all metalwork (candle supports, metal grids, and metal crosses), which are to be treated with the same care as the artistic components of the movable heritage.

After the completion of the conservation works, only part of the textiles shall be brought back into the church, because these materials covering the wood surfaces hinder the good ventilation of the wood and thus its good behaviour over time.

The Holy Archangels Church ensemble

■ The rehabilitation of the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb alone is not sufficient for it to gain back its full heritage value. Besides the church itself, the whole church ensemble needs to be rehabilitated.

These measures are necessary because, although Breb Village has a new church, the community uses the old church at great feasts and at funerals held in the old graveyard.

The parish house is used by the “Coconii din Breb”⁸ GreenIMPACT club, with nice activities meant to raise children’s awareness on the historic values of the village.

The rehabilitation of the church and the whole church ensemble will play a fundamental role in the spiritual life of the local community and will reinstate these historic buildings in their rightful place as indispensable elements of the architectural history of Romania.

tar, concordant cu decorația murală din partea sacră a bisericii și cu icoanele expuse pe iconostas.

■ Restaurarea patrimoniului mobil

Pentru ca lucrarea de restaurare a Bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb să fie deplină, este necesară și restaurarea colecției de icoane, a colecției de textile și a piciorului vechii mese a altarului.

De asemenea, este necesară restaurarea mobilierului păstrat la interior (băncuțe, strane și cuiere), împreună cu toate confecțiile metalice (suporturi de lumânări, grilaje metalice și cruci metalice), care trebuie să fie tratate cu aceeași atenție ca și componentele artistice aferente patrimoniului mobil.

După finalizarea lucrărilor de restaurare vor fi readuse în biserică doar o parte din piesele textile, pentru că prezența acestor materiale care acoperă suprafețele din lemn nu sunt benefice bunei ventilări a lemnului și implicit bunei comportări în timp.

Ansamblul bisericesc „Sfinții Apostoli”

■ Reabilitarea Bisericii „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” din Breb nu este suficientă pentru ca aceasta să-și recâștige pe deplin valoarea de patrimoniu. Pe lângă biserică, este necesară reabilitarea întregului ansamblu bisericesc.

Aceste măsuri sunt necesare pentru că, deși satul Breb are o biserică nouă, comunitatea folosește biserica bătrână la marile sărbători și la înmormântările care au loc în cimitirul vechi.

Casa parohială este folosită de clubul GreenIMPACT „Coconii din Breb”, care desfășoară activități frumoase de sensibilizare a copiilor față de valorile istorice ale satului.

Reabilitarea bisericii și a întregului ansamblu bisericesc va avea un rol fundamental în viața spirituală a comunității locale și va reageza la locul cuvenit aceste monumente istorice, ca elemente indispensabile în istoria arhitecturii din România.

Bibliografie/Bibliography

- *** Inventarul parohiei greco-catolice din Breb, 1913. Arhiva parohiei ortodoxe din Breb. [Inventory of the Greek-Catholic Parish in Breb, 1913. Archives of the Orthodox Parish in Breb.]
- BABOȘ, Alexandru Dumitru. 1996. Maramureș, Medieval Wooden Churches. *Revista Monumentelor Istorice* 1-2: 46-65.
- BABOȘ, Alexandru Dumitru. 2000. *Three Centuries of Carpentering Churches*. Lund: Lund University.
- BABOȘ, Alexandru Dumitru. 2004. *Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramures until the Turn of the 18th Century*. Lund: Lund University.
- EGGERTSSON, Olafur & Alexandru Dumitru BABOȘ. 2002. Dendrochronological Dating in Maramures with Special Emphases on Objects from the Maramures Museum in Sighetul Marmatiei. *Tradiții și Patrimoniu* 2-3: 40-49. <https://www.researchgate.net/publication/268214568> (accesat în aprilie 2018).
- FILIP, Dumitrița. 2018. Pictura murală într-o lumină nouă. Prezentat în cadrul Simpozionului „Valoarea de patrimoniu a Bisericii Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril din Breb, Maramureș”, în 20 august, Asociația R.O.S.T., Biblioteca Petre Dulfu din Baia Mare. [Wall painting under a new light. Presented at the Symposium “The heritage value of the Holy Archangels Michael and Gabriel Church in Breb, Maramureș”, August 20, R.O.S.T. Association, Petre Dulfu Library in Baia Mare.]

8 The Yuppies of Breb. [transl. note]

■ Sabin FĂRCAȘ¹

Elemente arhitecturale din piatră din secolul al XVI-lea în arhitectura laică a Clujului

STUDIU DE CAZ: CASA WOLPHARD-KAKAS

■ **Rezumat:** În urma evoluției urbanistice a Clujului de la sfârșitul secolului al XIX-lea, ajungem să regăsim 17 ancadramente din piatră cioplită aparținând secolului al XVI-lea care au făcut parte din Casa Wolphard-Kakas, atât în cadrul Lapidariului medieval al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (șapte ancadramente), in situ, în clădirea actuală a Universității de Artă și Design din Piața Unirii nr. 31, fosta Casă Wolphard-Kakas din centrul istoric al Clujului (nouă ancadramente), precum și în clădirea Facultății de Psihologie de pe str. Republicii nr. 37, fosta Casă Pákei Lajos, construită în secolul al XIX-lea (un ancadrament). Această situație inedită privind existența în trei locații diferite a acestor elemente arhitecturale din piatră cioplită realizate începând cu anul 1534, piese cu valoare istorică și artistică excepțională ce provin din Casa Wolphard-Kakas, a constituit subiectul lucrării de disertație a autorului și a oferit oportunitatea realizării unui studiu, precum și căutarea unei modalități de punere a lor în valoare într-un context unitar și nu separat, cum este în momentul de față, cu propuneri de conservare sau restaurare.

■ **Cuvinte cheie:** ancadrament, piatră cioplită, Casa Wolphard-Kakas, conservare, arhitectura laică a Clujului, secolul al XVI-lea

Contextul apariției Casei Wolphard-Kakas, factori determinanți

■ Elementele arhitecturale din piatră aparținând arhitecturii laice din secolul al XVI-lea, mai mult decât orice alt material de construcție, sunt o oglindă și un manifest al puterii și al influenței comanditarilor, precum și mărturii istorice ale unei perioade în care reforma religioasă și reforma arhitecturii au schimbat profund orașul Cluj. Astfel, un ancadrament de ușă purtând blazonul comanditarului și citatul favorit al acestuia este atât o expresie identitară a personalității celui ce a comandat piesa, cât și a pietrarului care a cioplit-o și, în mare măsură, o expresie culturală a epocii în care s-a realizat. Aceste elemente de patrimoniu, mărturii materializate în piatră cioplită, care aparțin orașului Cluj de cinci secole, necesită conservare adecvată sau restaurare, dacă aceasta este necesară, dar mai ales o punere în valoare pentru a putea servi necesităților spirituale ale vieții contemporane clujene. Vremurile nu au fost foarte îngăduitoare cu casele Clujului,

Sixteenth-century Stone Architectural Elements in the Secular Architecture of Cluj-Napoca

CASE STUDY: WOLPHARD-KAKAS HOUSE

■ **Abstract:** As a result of the urban development of Cluj-Napoca during the late 19th century, we come to find 17 carved stone frames dating from the 16th century that belonged to the Wolphard-Kakas House, both within the Medieval Lapidarium of the National History Museum of Transylvania (seven frames), in situ in the current building of the University of Art and Design at 31 Unirii Square, i.e. the former Wolphard-Kakas House in the historic centre of Cluj-Napoca (nine frames), as well as in the building of the Faculty of Psychology at 37 Republicii Street, i.e. the former Pákei Lajos House, built in the 19th century (one frame). This unique situation concerning the existence in three different locations of these architectural elements of carved stone dating from 1534, elements of exceptional historic and artistic value from the Wolphard-Kakas House, was the subject of the author's dissertation and offered an opportunity to write a study, as well as to search for a way to highlight them as a unit and not separately, as it is now the case, with proposals for preservation or conservation.

■ **Keywords:** frame, carved stone, Wolphard-Kakas House, preservation, secular architecture of Cluj-Napoca, 16th century

Context of the appearance of the Wolphard-Kakas House, determining factors

■ The stone architectural elements belonging to 16th-century secular architecture, more than any other building material, are a mirror and a manifestation of the power and influence of those who commissioned them, as well as historical testimonies of a period when religious and architectural reforms profoundly changed the town of Cluj-Napoca. Thus, a door frame bearing the coat of arms and favourite quote of the patron is an expression of both the personality of the person who commissioned it and that of the sculptor who carved it, and finally, to a great extent, a

¹ Economist, director EUROSNERGY SRL, Cluj Napoca, Romania.

¹ Economist, director of EUROSNERGY Ltd, Cluj Napoca, Romania.

cultural expression of the era in which it was made. These heritage elements, testimonies carved in stone that have belonged to the city of Cluj-Napoca for five centuries now, require proper preservation or conservation, if necessary. Even more so, they have to be enhanced in order to serve the spiritual needs of contemporary Cluj life. Time has not been kind to the houses in Cluj-Napoca and, as a result of the urban development of the town during the late 19th century, we come to find 17 carved stone frames dating from the 16th century that belonged to the Wolphard-Kakas House, both within the Medieval Lapidarium of the National History Museum of Transylvania (seven frames), *in situ* in the current building of the University of Art and Design at 31 Unirii Square, i.e. the former Wolphard-Kakas House in the historic centre of Cluj-Napoca (nine frames), as well as in the building of the Faculty of Psychology at 37 Republicii Street, i.e. the former Pákei Lajos House, built in the 19th century (one frame). This unique situation concerning the existence in three different locations of these architectural elements of carved stone dating from 1534, elements of exceptional historic and artistic value from the Wolphard-Kakas House, was the subject of the author's dissertation² and offered an opportunity to write a study, as well as to search for a way to highlight them as a unit and not separately, as it is now the case, with proposals for preservation or conservation.

John RUSKIN considered that it takes favourable conditions in society for the emergence of the most remarkable achievements of the art of past ages. In the case of the WOLPHARD-KAKAS House, a listed historic building of exceptional value (List of Historic Buildings Code: CJ-II-m-B-07498; dating: from the 16th to the 19th century), the context in which this dwelling appeared and developed is particularly significant, its determinants being *the town, the era, and its patrons*.

The town

■ Along with its status of free town, acquired in 1405 together with important tax exemptions, Cluj-Napoca was given the right to surround itself with walls, bastions, and defensive towers. Thus began the construction of the fortifications, which lasted until the end of the 16th century. The walls built exclusively of stone and furnished with battlements are specific to the region. While other fortified towns in Transylvania had renounced such solutions at that time (GHEORGHIU 1985, 133, 164), Cluj-Napoca continued to use stone for the town walls because of its proximity to the limestone quarries in Mănăştur, Floreşti, and Baci Gorge, as well as due to having a sufficient number of stonemasons to carry out the works. The stonemasons' guild had existed since 1525 (GOLDENBERG 1958). There is a strong

iar în urma transformării urbanistice a Clujului de la sfârşitul secolului al XIX-lea ajungem să regăsim 17 *ancadramente din piatră cioplită* aparţinând secolului al XVI-lea, care au făcut parte din Casa Wolphard-Kakas, atât în cadrul Lapidariului Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei (şapte ancadramente), *in situ*, în clădirea actuală a Universităţii de Artă şi Design din Piaţa Unirii nr. 31, fosta Casă Wolphard-Kakas din centrul istoric al Clujului (nouă ancadramente), precum şi în clădirea Facultăţii de Psihologie de pe str. Republicii nr. 37, fosta Casă Pákei Lajos, construită în secolul al XIX-lea (un ancadrament). Această situaţie inedită privind existenţa în trei locaţii diferite a acestor elemente arhitecturale din piatră cioplită realizate între 1534 şi 1592, piese cu valoare istorică şi artistică excepţională ce provin din Casa Wolphard-Kakas, a constituit subiectul lucrării de disertaţie a autorului² şi a oferit oportunitatea realizării unui studiu, precum şi căutarea unei modalităţi de punere a lor în valoare într-un context unitar şi nu separat, cum este în momentul de faţă, cu propuneri de conservare sau restaurare.

John RUSKIN considera că este necesară existenţa condiţiilor favorabile în societate pentru a apărea cele mai remarcabile realizări ale artei trecutului. Şi în cazul Casei Wolphard-Kakas, un monument istoric cu valoare excepţională (Cod LMI: CJ-II-m-B-07498; date: secolele XVI-XIX), contextul în care a apărut şi s-a dezvoltat această locuinţă este deosebit de important, elementele determinante fiind *oraşul, epoca şi comanditarii*.

Oraşul

■ Odată cu statutul de oraş liber, dobândit în anul 1405 împreună cu scutiri importante de taxe, Clujul a primit dreptul de a se împrejmui cu ziduri, bastioane şi turnuri de apărare şi s-a început construirea fortificaţiei, etapă ce a durat până la finalul secolului al XVI-lea. Cu totul particulare pentru regiune şi perioadă sunt zidurile ridicate exclusiv din piatră şi prevăzute cu creneluri. În timp ce alte oraşe fortificate din Transilvania renunţaseră la acea dată la astfel de soluţii (GHEORGHIU 1985, 133, 164), Clujul continuă utilizarea pietrei pentru zidurile oraşului datorită existenţei în imediata sa apropiere a carierelor de calcar de la Mănăştur, Floreşti şi Cheile Baciului, precum şi a unui număr suficient de pietrari care să execute lucrările, organizaţi în breaslă începând cu anul 1525 (GOLDENBERG 1958). Există o legătura puternică de cauzalitate între scutirea locuitorilor de anumite taxe, existenţa privilegiilor de comerţ, stabilirea meşteşugarilor într-un oraş unde taxele erau reduse, înfiinţarea breslelor, creşterea producţiei meşteşugăreşti, dezvoltarea comerţului şi nevoia de a fortifica oraşul pentru a putea oferi siguranţă atât locuitorilor, cât şi celor care veneau să cumpere sau să vândă mărfuri. Sub influenţa acestor factori, corobaţi cu situaţia din Regatul Ungariei de după 1526, Clujul devine în a doua jumătate a secolului al XVI-lea „Transilvaniae civitas primaria”, principalul oraş al principatului Transilvaniei (MIHÁLY 2012, 267). Este de menţionat descrierea oraşului Cluj, realizată de către italianul Giovanni Andrea GROMO în 1566-1567 „Cluj, oraş comercial mare şi bine clădit, cu ziduri puternice, după felul obișnuit mai de mult, şi cu numeroase turnuri, [...]. Întreg oraşul este construit din piatră, cu cele mai frumoase case şi străzi [...] ştiu că el este oarecum cheia întregii ţări” (THEODORESCU 1987). Creşterea importanţei oraşului Cluj ca „loc de târg” şi centru de manufactură va duce la consolidarea unei clase de oraşeni înstăriţi, fiind, după Braşov, oraşul cu cea mai mare populaţie din Principat (KOVÁCS 2006, 19, 199-200). Bunăstarea crescândă a proprietarilor

2 Dissertation sustained in July 2018 for the Postgraduate Course on Historic Building Conservation, organised within the Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Faculty of History and Philosophy, in partnership with the Transylvania Trust Foundation. [ed. note]

2 Lucrare de disertaţie susţinută în iulie 2018 pentru absolvirea cursului postuniversitar de specializare în reabilitarea patrimoniului construit, organizat în cadrul Universităţii Babeş-Bolyai Cluj-Napoca, Facultatea de Istorie şi Filosofie, în parteneriat cu Fundaţia Transilvania Trust. [notă ed.]

de case și incendiile au determinat pe parcursul secolului al XV-lea și mai ales în secolul al XVI-lea răspândirea caselor din piatră, care vor înlocui clădirile de lemn și cele de paiantă, care până la acest moment erau majoritare (VĂTĂȘIANU 1959, 514). Trecerea la zidirea caselor din materiale durabile și construirea lor în număr tot mai mare a dus la o modificare a stilului arhitectural. Astfel, vechea casă gotică, construită pe un teren îngust și lung (frontul este de sub 12 m în afara primei incinte fortificate a Clujului) se transformă și se dezvoltă pe verticală, devenind de cele mai multe ori o clădire cu un etaj, parter și subsol, realizată din materiale trainice, fiind folosită într-o mai mare măsură piatra cioplită pentru decorarea clădirilor, în principal a fațadelor. Fațada principală a locuințelor era compusă de obicei din trei axe (datorită frontului îngust), cu accent pe golul mare al trecerii carosabile, de cele mai multe dispus într-o parte. Cel mai important ancadrament din piatră era cel al trecerii carosabile, deoarece era și cel mai vizibil, fiind bogat ornamentat. Zidăria plină a fațadei era tencuită, probabil colorată, iar ancadramentele din piatră se pare că sunt singurele elemente de decor în această perioadă (SEBESTYÉN 1963, 18).

Epoca

■ Schimbarea profundă care se înfăptuiește în viața economică, socială, religioasă și politică a orașului Cluj în a doua jumătate a secolului al XV-lea va duce la o modificare și a concepțiilor în gândire și în aspirațiile artistice, în primul rând datorită regelui Matia CORVIN. Sunt bine cunoscute relațiile strânse ale regelui Matia CORVIN cu Italia prin intermediul celei de-a doua soții a acestuia, Beatrice DE ARAGONIA, fiica regelui Neapolelui, fapt ce a contribuit în mare măsură la răspândirea culturii Renașterii printre membrii curții și nobilii din regat, într-un prim moment doar sub aspect literar (VĂTĂȘIANU 1959, 513). Semnele Renașterii vor apărea ulterior și în arhitectură, întâi în arhitectura ecleziastică și mai apoi în arhitectura laică, dar nu neapărat pe aceleași căi.

Doă centre importante care au introdus și promovat Renașterea în arhitectura Transilvaniei au fost reședințele episcopale din Oradea și Alba Iulia, care poartă semnele Renașterii italiene în ornamentele cioplite din piatră ce înfrumusețază clădirile. Aceste elemente ale Renașterii aduse în arhitectura ecleziastică de meșteri italieni pe parcursul secolelor XV-XVI vor influența și se vor regăsi și în arhitectura laică pe parcursul secolului al XVI-lea. Primele semne ale Renașterii vor apărea amestecate printre elemente gotice și doar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea putem vorbi de o răspândire la o scară mai largă a Renașterii în Transilvania (VĂTĂȘIANU 1959, 516). În faza finală a goticului, când ancadramentele în arc frânt ale ușilor și ferestrelor au fost înlocuite de cadre patrulete, iar menourile și mulurile ferestrelor de crucea ferestrei, inițial din piatră, iar mai apoi din lemn, semnele Renașterii devin evidente (PASCU 1974, 160).

causal link between exempting residents from certain taxes, the existence of trade privileges, the establishment of craftsmen in a town with reduced taxes, the establishment of guilds, the increase in craft production, the development of trade, and the need to fortify the town in order to provide safety both to the inhabitants and to those who came to buy or sell goods. Under the influence of these factors, corroborated with the situation in the Kingdom of Hungary after 1526, in the second half of the 16th century Cluj-Napoca became "Transilvaniae civitas primaria", the main town of the Transylvanian Principality (MIHÁLY 2012, 267). It is worth mentioning the description of Cluj-Napoca made by the Italian Giovanni Andrea GROMO in 1566-1567: "Cluj, a large and well-built commercial town, with strong walls as they used to build in the past, with many towers, [...]. The whole town is built of stone, with the most beautiful houses and streets [...] I know it is somehow the key to the entire country" (THEODORESCU 1987). The increase in the importance of Cluj-Napoca as a "place of trade" and a manufacturing centre led to the consolidation of a class of wealthy townspeople, thus, after Brașov, it was the second largest town of the principality in terms of population (KOVÁCS 2006, 19, 199-200). In the 15th and especially the 16th centuries, the growing wealth of the homeowners and the fires led to the prevalence of stone houses, which would replace those of wood and wattle and daub, until then in the majority (VĂTĂȘIANU 1959, 514). The transition to building houses from durable materials and their growing number led to a change in architectural style. Thus, the old Gothic house, built on a narrow and long plot (the front is less than 12 m outside the first fortified enclosure of Cluj), transforms and develops vertically, becoming most often a building with one storey, ground floor, and basement, made of durable materials. Carved stone is used to a larger extent for the decoration of buildings, mainly façades. The façades of the dwellings were usually composed of three axes (due to the narrow front), with an emphasis on the tall empty opening of the passageway, most often located on the side. The most important stone frame was that of the passageway, as it was the most visible and richly ornamented. The façade's masonry was plastered, probably coloured, and the stone frames seem to be the only decorative elements in this period (SEBESTYÉN 1963, 18).



■ Foto. 1. Ancadrament de ușă datat 1514, Casa Bernardus Piktor, piesă existentă în Lapidariul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei © Sabin FĂRCAȘ

■ Photo. 1. Door frame dating from 1514, Bernardus Piktor House; element that can be found in the Lapidarium of the National History Museum of Transylvania © Sabin FĂRCAȘ

The era

■ The profound change that takes place in the economic, social, religious, and political life of Cluj-Napoca in the second half of the 15th century leads to a change in mentality and artistic aspirations, primarily due to King Matthias CORVINUS. His close relationship with Italy through his second wife, Beatrice OF ARAGON, the daughter of the king of Naples, is well known, which has greatly contributed to the spread of Renaissance culture among the court members and nobles in the kingdom, at first only in literature (VĂTĂȘIANU 1959, 513). The signs of the Renaissance will later appear in architecture as well, first in ecclesiastical architecture and then in secular architecture, but not necessarily following the same path.

The two important centres that introduced and promoted Renaissance in the Transylvanian architecture were the episcopal residences in Oradea and Alba Iulia, which bear the signs of the Italian Renaissance in the stone-carved ornaments that embellish the buildings. These Renaissance elements brought into the ecclesiastical architecture by Italian craftsmen during the 15th and 16th centuries will influence and appear in secular architecture during the 16th century. The first signs of the Renaissance appear mixed among Gothic elements, and only in the second half of the 16th century can we speak of a wider spread of the Renaissance in Transylvania (VĂTĂȘIANU 1959, 516). In the final stage of the Gothic period, when the pointed arch door and window frames were replaced by rectangular ones, and the window mullions and tracery by cross-windows, initially of stone, later of wood, the signs of the Renaissance became evident (PASCU 1974, 160). In the secular architecture of Cluj, the door frame fragment belonging to the Bernardus Pictor House (1514), a frame that is now part of the collection of the National History Museum of Transylvania (KOVÁCS 2006, 9, 197), may be considered a first manifestation of the new Renaissance current. (Photo 1)

The patrons

■ However, the spread of the *Italian Renaissance* in the secular architecture of Cluj-Napoca took place largely due to Adrian WOLPHARD, an erudite cleric who, in 1534, after his university studies in Italy, brought one or two Italian stonemasons of the Tuscan school to carve his window and door frames (SEBESTYÉN 1963, 58).

Adrian WOLPHARD had an impressive education and career for those times. After finishing his studies in the first decade of the 16th century at the Bishopric of Alba Iulia, he continued them in Vienna (1509-1512) and finally in Bologna (1522-1523), where he obtained his doctorate in both canon and civil law (*utriusque iuris doctor*). Moreover, he was a humanist, writer and poet, well integrated within a circle of European personalities with similar concerns (FIREA 2013, 104), as proven by the great number of printed books in the Stephan

În arhitectura laică din Cluj, fragmentul de încadrare de la ușa casei lui Bernardus Pictor (1514), încadrare care face parte azi din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (KOVÁCS 2006, 9, 197), poate fi considerat o primă manifestare a noului curent renescentist. (foto 1)

Comanditarii

■ Cu toate acestea, răspândirea *Renașterii italiene* în arhitectura laică a Clujului s-a datorat în mare parte lui Adrian WOLPHARD, un cleric erudit, care, în urma studiilor universitare în Italia, în anul 1534 a adus unul sau doi pietrari italieni de școală toscană care să-i execute încadrările pentru ferestre și uși (SEBESTYÉN 1963, 58).

Adrian WOLPHARD a avut o educație și carieră impresionantă pentru acele vremuri, studiile urmând în primul deceniu al secolului al XVI-lea pe lângă episcopia din Alba Iulia fiind continuate ulterior la Viena (1509-1512) și în cele din urmă la Bologna (1522-1523), unde a dobândit titlul de doctor în drept canonic și civil (*utriusque iuris doctor*). De asemenea, a fost umanist, scriitor și poet, bine integrat într-un cerc de personalități europene cu preocupări similare (FIREA 2013, 104), așa cum o dovedește numărul mare de cărți tipărite existente în fondul Stephan WOLPHARD, nepotul lui Adrian, moștenitorul bibliotecii acestuia, colecție ce se regăsește azi în Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj (CRIȘAN 2009). La data de 9 septembrie 1529, Adrian WOLPHARD a fost ales pleban al Clujului, fiind ultimul pleban catolic al orașului. Începând cu anul 1534, acesta a început construcția casei sale, ce a durat într-o primă etapă până în 1541. Este de remarcat faptul că acesta a întrerupt o tradiție venerabilă, aceea de a renova și locui în casa parohială orășenească, reședința uzuală a plebanilor. În schimb, Adrian WOLPHARD și-a edificat la Cluj o reședință personală, reprezentativă, pe latura opusă (răsăriteană) – în raport cu amplasamentul vechii case parohiale situate la vest – a pieței centrale, azi Piața Unirii nr. 31. Faptul că era un edificiu privat este dovedit și de preluarea ulterioară de către Stephan WOLPHARD, nepotul lui Adrian (FIREA 2013, 105). Ceea ce impresionează cel mai mult este calitatea excepțională a elementelor arhitecturale din piatră, care urmează modelele ale Renașterii italiene. Acest aspect i-a determinat pe cercetători să considere că la casă au lucrat pietrari italieni (MIHÁLY 2013). Adrian WOLPHARD ar fi putut să angajeze pietrari locali pricepuți, având în vedere că deja din anul 1525 există o breaslă a pietrarilor în Cluj, însă el a ales un cu totul alt stil, mult mai aproape de formația sa intelectuală și cultura dobândită la Bologna, respectiv arta de inspirație clasică italiană. Având în vedere că la construcția caselor de locuit din perioada secolului al XVI-lea munca meșterilor era îndrumată de proprietarul beneficiar (SEBESTYÉN 1963, 14), putem considera că Adrian WOLPHARD a ales „stilul” în care a dorit să se reprezinte și a angajat meșteri care să realizeze o lucrare cum nu exista la acel moment în orașul Cluj.

Din această etapă de construcție datează patru încadrări păstrate în Lapidariul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, trei ale ferestrelor de la etaj datate 1534, 1534 și 1536, precum și ușa vechii săli de mese de la parter, datată 1541.

Adrian WOLPHARD moare în anul 1544, înainte de a finaliza construcția. După moartea sa, nepotul acestuia, Stephan WOLPHARD va prelua proprietatea și va extinde construcția între anii 1576 și 1581. Stephan WOLPHARD a fost jude-primar al orașului Cluj și, asemenea unchiului său, student al Universității din Viena, dar și a celei din Wittenberg, fiind recunoscut drept matematician și astronom de renume. Lui i se datorează construcția sălii zodiacului, a ceasului solar și extinderea construcției cu aripa secundară. Lucrările de cioplitorie din această etapă de extindere au fost executate de pietrari locali. Astfel, se cunoaște că două dintre anca-

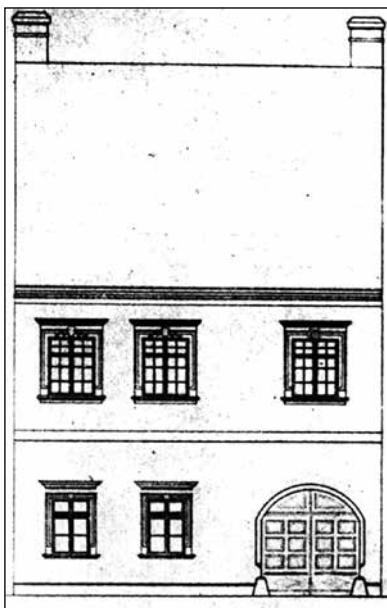
dramentele de fereastră au fost lucrate de meșterul clujean János SERES, meșter pietrar care a decedat în 1579, lăsând al doilea dintre ancadramentele amintite neterminat (SEBESTYÉN 1963, 90). Stephan WOLPHARD va muri în timpul unei epidemii de ciumă în jurul anului 1586, fără a termina construcția. După moartea sa, văduva lui Stephan WOLPHARD se va căsători cu *István KAKAS*, protonotar, diplomat, persoană foarte bine educată, care a studiat la Universitățile din Bologna și Padova. Între anii 1590 și 1592, acesta va continua extinderea construcției cu aripa curții, rămasă neterminată după moartea lui Stephan WOLPHARD. După moartea lui *István KAKAS* în 1603, proprietatea va fi cumpărată de Emrich BOGNER, al cărui blazon îl vedem pe fațada dinspre curte.

Elementele Renașterii italiene apar odată cu casa lui Adrian WOLPHARD în arhitectura Clujului, însă, pe parcursul secolului al XVI-lea, breasla pietrarilor clujeni creează o școală de cioplitori în piatră care își vor defini un stil propriu, cel al Renașterii transilvănene, și vor influența stilul arhitectural în viitorul principat. Acest stil va îmbina elementele autohtone cu influențele Renașterii apusene, aduse aici prin peregrinările calfelor în Italia, Germania, Polonia și prin aportul zidarilor și cioplitorilor în piatră italieni, polonezi sau de altă origine, aduși în Transilvania de comanditari (GOLDENBERG 1958, 103). Elementele Renașterii transilvănene sunt vizibile în ultimele două etape de dezvoltare a casei, datorate lui Stephan WOLPHARD și *István KAKAS*, personalități la fel de marcante precum predecesorul lor.

În acest fel, fiind îndeplinite condițiile favorabile, a apărut una dintre cele mai remarcabile locuințe ale orașului Cluj, sursă de inspirație și pentru alte locuințe din regiune, casă pe care azi o cunoaștem sub numele Wolphard-Kakas.

Casa Wolphard-Kakas

■ Casa Wolphard-Kakas a fost realizată în secolul al XVI-lea, pe parcursul a câteva zeci de ani și în trei etape succesive (1534-1541; 1579-1581; 1590-1592). Are la baza o veche casă gotică, pe fundațiile căreia s-a edificat o nouă construcție, cu subsol, parter și un etaj, o casă cu două



■ **Fig. 1.** Relevu de fațadă realizat de arhitectul Lajos PÁKEI în anul 1893 (BALOGH 1985, fig. 54)

■ **Figure 1.** Survey of the façade made by architect Lajos PÁKEI in 1893 (BALOGH 1985, fig. 54)



■ **Fig. 2.** Desen după o fotografie de epocă, realizată de Ferenc VERESS în 1859-1860, reprezentând Casa Wolphard-Kakas (BALOGH 1985, fig. 121)

■ **Figure 2.** Drawing after a period photograph by Ferenc VERESS from 1859-1860, representing the Wolphard-Kakas House (BALOGH 1985, fig. 121)

WOLPHARD fund, Adrian's nephew, the heir of his library. At present, this collection can be found in the Library of the Romanian Academy, Cluj Branch (CRIȘAN 2009). On September 9, 1529, Adrian WOLPHARD was elected parson of Cluj-Napoca, being the last Catholic parson of the town. In 1534 he began building his house, a process whose first stage lasted until 1541. It is noteworthy that he ended a venerable tradition, that of renovating and living in the town parsonage, the parson's usual residence. Instead, Adrian WOLPHARD built his own personal representative residence in Cluj-Napoca, on the opposite (eastern) side of the parsonage located on the western side of the central market, today 31 Unirii Square. The fact that it was a private edifice is also proven by the subsequent takeover by Stephan WOLPHARD, Adrian's nephew (FIREA 2013, 105). What is most impressive is the exceptional quality of the stone architectural elements that take after Italian Renaissance models. This led researchers to believe that Italian stonemasons worked on this house (MIHÁLY 2013). Adrian WOLPHARD would have been able to hire skilled local stonemasons, since there was already a stonemasons' guild in Cluj-Napoca in 1525, but he chose a completely different style, much closer to his intellectual formation and culture acquired in Bologna, namely Italian art of classical inspiration. Taking into account that the owner of the house directed the craftsmen's work during the 16th century (SEBESTYÉN 1963, 14), we can assume that Adrian WOLPHARD chose the "style" to represent him and hired craftsmen to do a work that did not exist at that time in the town.

Four frames that date from this construction phase are preserved in the Lapidarium of the National History Museum of Transylvania: three window frames from the upper storey, dating from 1534, 1534, and 1536, and the door frame of the old dining hall on the ground floor, dating from 1541.

Adrian WOLPHARD dies in 1544, before completing the construction. After his death, his nephew, Stephan WOLPHARD will take over the property and expand the building between 1576 and 1581. *Stephan WOLPHARD* was town judge of Cluj-Napoca and, like his uncle, a student of the University of Vienna, but also that of Wittenberg, being recognised as a renowned mathematician and astronomer. To him we owe the construction of the zodiac room, the sundial, and the extension of the building with a secondary wing. The stone carving at this phase of construction was made by local stonemasons. Thus, we know that two of the window frames were made by János SERES, a stonemason who died in 1579, leaving the second frame unfinished (SEBESTYÉN 1963, 90). Stephan WOLPHARD dies during a plague epidemic around 1586, without finishing the building. After his death, his widow marries *István KAKAS*, a protonotary and diplomat, a very well educated person who studied at the Universities of Bologna and Padua. Between 1590 and 1592 he continues to ex-

pand the building with the courtyard wing that remained unfinished after Stephan WOLPHARD's death. After the death of István KAKAS in 1603, the property is bought by Emrich BOGNER, whose coat of arms we see on the courtyard elevation.

The elements of the Italian Renaissance appear in the architecture of Cluj-Napoca with Adrian WOLPHARD's house, but during the 16th century, the stonemasons' guild of Cluj-Napoca creates a school of stone carvers who will define their own style, that of Transylvanian Renaissance, and will influence the architectural style in the future principality. This style combines local elements with the influences of western Renaissance, brought here by apprentices wandering through Italy, Germany, and Poland, as well as through the contribution of stonemasons and carvers of Italian, Polish, or other origin, brought to Transylvania by the patrons (GOLDENBERG 1958, 103). The elements of the Transylvanian Renaissance are visible in the last two development phases of the house, thanks to Stephan WOLPHARD and István KAKAS, individuals as outstanding as their predecessor.

In this way, under favourable conditions, one of the most remarkable dwellings of Cluj-Napoca appeared, a source of inspiration for other homes in the region, a house that we now know by the name Wolphard-Kakas.

The Wolphard-Kakas House

■ The Wolphard-Kakas House was built in the 16th century, over several decades, in three successive phases (1534-1541; 1579-1581; 1590-1592). Its basis is an old Gothic house, on the foundations of which a new construction was built, with a basement, ground floor, and one upper storey. A two-storey house was a novelty for that time. *It is the first known example of a two-storey house in the architecture of the town.* By the end of the 16th century, most houses around the square adopted this structure (MIHÁLY 2012, 269). The house is located on a narrow plot of land with a front of approximately 12 m on the eastern side of Unirii Square, more developed along the length of the plot and adjacent to the neighbouring building. The floor plan is L shaped because of the part of the building facing the street, with a vaulted passageway to the right, above which the upper storey of the long wing is continued.

The street façade (Figures 1 and 2) had a sober, simple appearance, with obvious intentions of monumentality. It is worth noting the wide opening of the passageway and the portal that does not end with a perfect semicircular arch at the top. This portal was lost in unknown circumstances. Moreover, in 1893, when architect Lajos PÁKEI surveyed the building, thus before the façade's transformation, the two windows on the ground floor no longer existed, being modified once the lower rooms were transformed into a shop. The three windows of the upper storey are large, wider than the windows of the ground floor, correspond-

caturi, fiind o noutate pentru acea epocă. *Este primul exemplu cunoscut de casă cu două caturi în arhitectura Clujului, până la sfârșitul secolului al XVI-lea majoritatea caselor din jurul pieței adoptând această structură* (MIHÁLY 2012, 269). Casa este așezată pe un lot de teren îngust cu front de aproximativ 12 m, pe latura estică a Pieței Unirii, dezvoltată pe latura lungă a terenului și adosată clădirii vecine. În plan, clădirea are formă de „L”, datorită întoarcerii corpului construit înspre stradă, cu o trecere carosabilă boltită așezată în partea dreaptă, deasupra căreia se continuă etajul.

Fațada dinspre stradă (fig. 1-2) avea un aspect sobru, simplu și cu vădite intenții de monumentalitate. Este de remarcat deschiderea largă a porțiunii carosabile și portalul ce nu se termină la partea superioară cu un arc perfect semicircular. Acest portal s-a pierdut în împrejurări necunoscute. De asemenea, la momentul întocmirii releveului casei, realizat de arhitectul Lajos PÁKEI în 1893, înaintea transformării fațadei, cele două ferestre de la parter nu mai existau, fiind modificate odată cu transformarea încăperilor de jos în magazin. Cele trei ferestre ale etajului sunt mari, mai late decât ferestrele parterului, corespunzătoare importanței încăperilor de la catul de sus, fiind bine proporționate pe suprafața fațadei. Cele două ferestre ale parterului, figurate de Lajos PÁKEI, sunt mai mici și mai simple, având un scut figural în centrul lintelului. Forma ancadramentelor de la etaj este dreptunghiulară, însă cu dimensiuni apropiate de pătrat, creșterea suprafeței ferestrei făcându-se prin creșterea lățimii ei față de cele de la parter și nu prin creșterea înălțimii, limitare datorată înălțimii reduse a încăperilor, care necesitau o încălzire bună în timpul iernii. Din prima perioadă a construcției provin cele trei ancadramente de fereastră de pe fațadă, datate 1534, 1534 și 1536, aflate în lapidariul medieval, precum și ancadramentul de ușă, datat 1541.

Fațada dinspre curte (foto 2) cuprindea primele două goluri din gan-gul boltit, unul dintre ele fiind accesul la scara de urcare spre etaj, iar cel de-al doilea fiind accesul în depozit. Ancadramentul ușii de acces în depozit din intrarea carosabilă este realizat în 1579 de pietrarul clujean János SERES și se regăsește în Lapidariul din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.



■ **Foto. 2.** Imagine de epocă (inceput de secol XX) cu fațada dinspre curte, primele trei ferestre (stânga) fiind realizate de pietrarul János SERES între 1576 și 1579, celelalte patru ferestre și cele două ancadramente de ușă aparțin ultimei etape de construcție, între 1590 și 1592 (VERESS 1905)

■ **Photo. 2.** Period photograph (beginning of the 20th century) of the courtyard elevation, the first three windows (left) made by János SERES between 1576 and 1579; the other four windows and the two door frames belong to the final construction phase, between 1590 and 1592 (VERESS 1905)

Ancadramentele primelor trei ferestre de la parter dinspre curte au fost executate în cea de-a doua etapă de construcție în atelierul pietrarului clujean János SERES între 1576 și 1579, reluând elementele ornamentale de origine toscană, însă într-o manieră mai simplificată. Acestea se regăsesc *in situ*. Ancadramentele ferestrelor din a treia etapă, împreună cu cele două portaluri ce se regăsesc *in situ*, realizate între 1590 și 1592 de meșteri locali, exemplifică modul în care a evoluat școala cioplitorilor clujeni pe parcursul a șase decenii, dând naștere unui stil propriu, mult mai înclinat spre monumentalitate.

Anul 1880 marchează debutul unei etape de transformare profundă a zonei centrale a Clujului în ton cu tendințele epocii, atunci când Lajos PÁKEI devine arhitectul șef al orașului Cluj și are o nouă viziune arhitecturală a celui mai important oraș din Transilvania, precum și sprijinul comunității. Clădiri precum casele Wolphard-Kakas, Basta, Püspöky, Bogner, Hensler, Henczel, Filstich, Újhelyi, Minch, Daumen etc. au fost transformate sau demolate, elementele arhitecturale din piatră, ancadramente, șemineuri, console și alte piese din piatră cioplită, valoroase stilistic și istoric, fiind salvate prin demontare și depozitare sau demontare și încadrarea lor în clădiri noi. În acest fel se va înființa colecția Lapidariului Muzeului Ardelean, iar o parte se vor rezidi în casa arhitectului Lajos PÁKEI.

Câteva din aceste piese deosebit de valoroase provin din demolarea parțială care s-a executat în 1894 pentru modificarea Casei Wolphard-Kakas, însă din clădirea finalizată în jurul anului 1600 este de remarcat că a rămas neatinsă o parte a parterului din interiorul curții, unde regăsim pe fațadă mai multe elemente în poziția originală. La momentul demolării din 1894, a existat o inițiativă pentru salvarea casei și păstrarea ei nemodernizată, care însă s-a lovit de rezistența proprietarului Elek SZATHMÁRI, care dorea extinderea clădirii. Compromisul final a fost o demolare parțială, cu păstrarea ancadramentelor de pe fațada curții interioare în poziția originală (BALOGH 1985, 153).

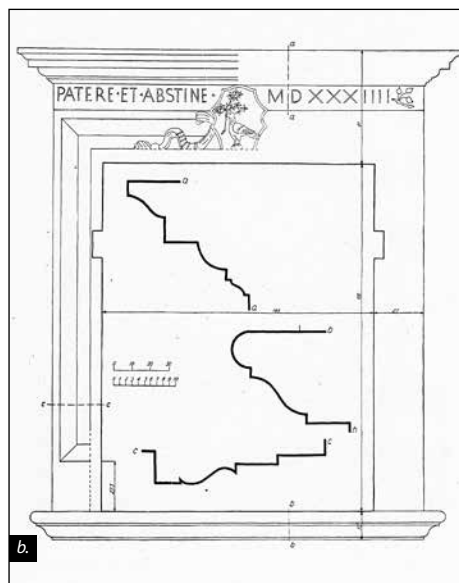
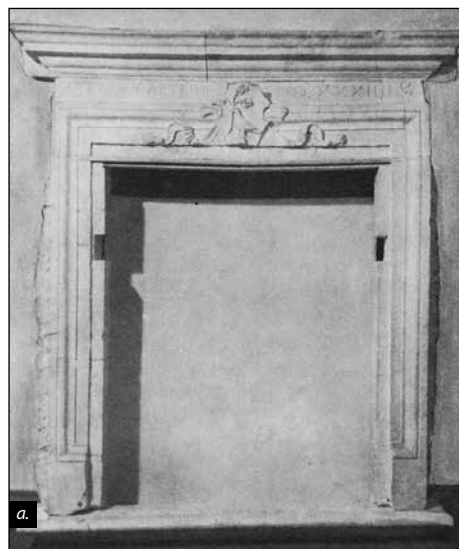
Este bine de subliniat că decizia arhitectului Lajos PÁKEI de demontare a elementelor arhitecturale cu valoare istorică din clădirile ce au fost demolate sau refațadizate a fost singura opțiune existentă. Documentarea realizată de acesta prin schițe și relevee, împreună cu găzduirea pieselor de către Muzeul Ardelean, reprezintă începuturile protecției patrimoniului construit în orașul Cluj și conștientizării valorii acestuia.

Situația actuală a ancadramentelor din piatră ce au făcut parte din Casa Wolphard-Kakas

■ Nu doresc să insist foarte mult asupra celor șapte ancadramente provenite din Casa Wolphard-Kakas care sunt găzduite de Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei în cadrul colecției lapidariului medieval. Chiar dacă de o mult prea lungă perioadă de timp acest lapidariu medieval cu un număr mare de exponate este închis publicului datorită lucrărilor de renovare a spațiilor muzeale, iar piese extraordinare din punct de vedere arhitectural, istoric și cultural nu pot fi văzute, studiate și prezentate celor interesați, ancadramentele din muzeu sunt sub supravegherea unor specialiști, sunt conservate și pregătite pentru expunere atunci când va fi posibil. Aceste ancadramente, datate 1534 (fig. 3), 1536, 1541, 1579, 1581 și 1590, provenind din toate cele trei etape de dezvoltare a construcției, exemplifică evoluția stilului Renașterii în Transilvania, începând cu ancadramentele de fereastră și ușă cioplite de meșteri italieni între 1534 și 1541 și continuând cu ancadramentele de după 1576 cioplite de către meșteri clujeni.

În schimb, în cazul celor nouă ancadramente ce se păstrează *in situ* (opt dintre ele vizibile în curtea interioară) în poziția originală pe fațada

ing to the importance of the rooms above, being well proportioned to the surface of the façade. The two windows of the ground floor, drawn by Lajos PÁKEI, are smaller and simpler, with a shield presenting figural decoration in the centre of the lintel. The frame shape on the upper storey is rectangular, but with measurements close to those of a square, increasing the window surface by increasing its width compared



■ Fig. 3. Ancadrament de fereastră, situat pe mijlocul fațadei principale, Casa Wolphard-Kakas, datat 1534, meșter pietrar italian, piesă existentă în Lapidariul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Dimensiuni: 253 cm înălțime, 204 cm lățime, 21 cm grosime, 188x146 cm în interior. Material: calcar. Inscripție: PATERE ET ABSTINE MDXXXIII. Blazon Adrian WOLPHARD (BALOGH 1943, 260). Fotografie și desen (SEBESTYÉN 1963, 146-147).

■ Figure 3. Window frame, located at the middle of the façade, Wolphard-Kakas House, dating from 1534, Italian stone carver; element that can be found in the Lapidarium of the National History Museum of Transylvania. Size: 253 cm in height, 204 cm in width, 21 cm in thickness, interior: 188x146 cm. Material: limestone. Inscription: PATERE ET ABSTINE MDXXXIII. The coat of arms of Adrian WOLPHARD (BALOGH 1943, 260). Photograph and drawing (SEBESTYÉN 1963, 146-147).

to the ground floor windows and not by increasing the height, limited due to the low height of the rooms, which required good heating during winter. The three window frames on the façade, dating from 1534, 1534, and 1536, were made during the first construction phase and are located in the medieval lapidarium, together with the door frame, dating from 1541.

The elevation facing the courtyard (Photo 2) contained the first two openings of the vaulted passageway, one of which led to the staircase leading to the upper storey and the other to the storeroom. The store-room door frame was made by stone carver János SERES in 1579 and can be found in the Lapidarium of the National History Museum of Transylvania.

The frames of the first three windows on the ground floor facing the courtyard were made in the second construction phase in the workshop of the stone carver János SERES, between 1576 and 1579, reprising the ornamental elements of Tuscan origin, but in a more simplified manner. These can be found *in situ*. The window frames from the third construction phase, together with the two *in situ* portals, made between 1590 and 1592 by local craftsmen, exemplify the way in which the Cluj school of stone carvers evolved over six decades, giving birth to its own style, much more inclined towards monumentality.

The year 1880 marks the beginning of a deep transformation phase of the central area of Cluj-Napoca, in line with the trends of the time, when Lajos PÁKEI becomes chief architect of the town, bringing a new architectural vision of the most important town in Transylvania and benefiting from the community's support. Buildings such as the houses Wolphard-Kakas, Basta, Püspöky, Bogner, Hensler, Henczel, Filstich, Újhelyi, Minch, Daumen, and others were transformed or demolished, and the stone architectural elements, frames, fireplaces, corbels, and other stone-carved elements, stylistically and historically valuable, were saved by dismantling and storing or dismantling and fitting them into new buildings. In this way, the collection of the Lapidarium of the Transylvanian Museum is born, and some of them will be refitted into the house of architect Lajos PÁKEI.

Some of these particularly valuable pieces come from the partial demolition that was carried out in 1894 to modify the Wolphard-Kakas House, but it is worth noting that a part of the courtyard ground floor remains untouched from the building completed around the year 1600. Here, we can find several elements in their original position. At the time of the demolition in 1894, there was an initiative to save the house and keep it unmodernised, but this was met with the resistance of owner Elek SZATHMÁRI, who wanted to extend the building. The final compromise was partial demolition, keeping the frames of the inner courtyard elevation in their original positions (BALOGH 1985, 153).

It is worth highlighting that the decision of architect Lajos PÁKEI to dismantle



■ **Foto. 3.** Imagine actuală cu fațada dinspre curte, ancadramente de fereastră și ușă din perioada István KAKAS © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 3.** Recent photo of the facade facing the courtyard, window and door casings from the István Kakas period, author's photograph

dinspre curtea Casei Wolphard-Kakas (foto 3-4), lipsa întreținerii acestor elemente arhitecturale cu o vechime de peste patru secole, precum și acțiunea factorului uman din ultimele decade impun o intervenție de urgență pentru stoparea degradării lor și punerea lor în siguranță. Suntem datori să transmitem nealterată și neschimbată această moștenire generațiilor ce vor urma. Acest lucru însă nu este posibil decât dacă acțiunile de conservare sunt realizate la timpul potrivit și cu efortul necesar. Conservarea presupune în primul rând o permanentă întreținere, iar *conservarea preventivă, supravegherea permanentă a stării monumentului și întreținerea regulată sunt mijloacele cele mai adecvate pentru a asigura păstrarea monumentelor*, operațiunile de refacere sau înlocuire a unor părți din monument fiind excepțiile de la regulă. Lipsa supravegherii și a întreținerii permanente în cazul nostru o observăm dacă este să comparăm imagini de epocă realizate la începutul secolului al XX-lea cu imaginile de azi. Această comparație evidențiază faptul că, vreme de patru secole, ancadramentele de pe fațada curții interioare s-au păstrat foarte bine, însă în ultimele decenii au suferit deteriorări importante. Mai jos sunt prezentate câteva dintre ancadramentele care prezintă degradări vizibile apărute recent.



■ **Foto. 4.** Imagine actuală cu fațada dinspre curte. Primele două ancadramente din stânga imaginii aparțin perioadei Stephan WOLPHARD, iar al treilea ancadrament perioadei István KAKAS © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 4.** Recent photo of the courtyard elevation. The first two frames on the left of the image belong to the Stephan WOLPHARD period, while the third to the István KAKAS period © Sabin FĂRCAȘ



■ **Foto. 5.** Ancadrament de fereastră realizat între 1576-1579, perioada Stephan WOLPHARD, existent pe fațada dinspre curte, ancadramentul situat deasupra intrării boltite de acces către pivniță © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 5.** Window fame made between 1576 and 1579, Stephan WOLPHARD period, found on the courtyard elevation, frame located above the vaulted cellar entrance © Sabin FĂRCAȘ

Ancadramentul de fereastră situat deasupra ușii de intrare în pivniță (foto 5), al doilea ancadrament de fereastră din cele trei realizate între 1576-1579, prezintă degradări accentuate cu pierdere de material prin exfoliere în zona bazei ancadramentului (foto 6). Acest fapt pare surprinzător aici unde ancadramentul este ferit de ploaie, fiind și singurul ancadrament unde observăm acest tip de degradare. Acest tip de alterare apare în general doar în zonele unde suprafața din piatră este expusă în mod direct apelor meteorice și unde fenomenul de îngheț/dezghet accentuează în timp degradarea materialului.

Cauzele posibile pot fi: structura de închidere din aluminiu învecinată ancadramentului în stânga, care colectează apa de ploaie și o direcționează pe ancadrament, scurgerea condensului din rama de aluminiu a ferestrei sau o altă sursă de umiditate, care nu este identificată pentru moment.



■ **Foto. 6.** Detaliu ancadrament de fereastră foto 5, baza ancadramentului © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 6.** Detail of window frame (from Photo 5), frame lintel © Sabin FĂRCAȘ

the architectural elements of historic value from the buildings that were demolished or refurbished was the only available option. The documentation he made through sketches and surveys, together with the Transylvanian Museum housing these elements, represents the beginnings of built heritage protection in the town of Cluj-Napoca and the awareness of its value.

The current state of the stone frames that were part of the Wolphard-Kakas House

■ I do not wish to insist on the seven frames from the Wolphard-Kakas House that are housed by the National History Museum of Transylvania, within the collection of the medieval lapidarium. Even though this medieval lapidarium, with a great number of exhibits, has been closed for too long a time due to the renovation works of the museum spaces, and extraordinary pieces of architecture, history, and culture cannot be seen, studied, and presented to those interested, the stone frames in the museum are under specialist supervision, preserved and prepared to be put on display when the time comes. These frames, dating from 1534 (Figure 3), 1536, 1541, 1579, 1581, and 1590, from all three construction phas-



■ **Foto. 7-8.** Detaliu ancadrament de fereastră foto 5, friza ancadramentului © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 7-8.** Detail of window frame (from Photo 5), frame frieze © Sabin FĂRCAȘ



es, exemplify the evolution of the Renaissance style in Transylvania, starting with the window and door frames carved by Italian craftsmen between 1534 and 1541, and continuing with the frames made after 1576 by the craftsmen of Cluj-Napoca.

On the other hand, in the case of the *nine frames preserved in situ* (eight of them visible in the inner courtyard), in their original position on the elevation facing the courtyard of the Wolphard-Kakas House (Photos 3 and 4), the lack of maintenance of these architectural elements, that are over four centuries old, as well as the contribution of the human factor in the past decades, call for emergency intervention in order to stop their degradation and to secure them. It is our duty to transmit this legacy unaltered and unchanged to the generations to come. This is, however, only possible if preservation measures are taken at the right time and with the necessary effort. Preservation involves primarily permanent maintenance, and *preventive preservation, the permanent monitoring of the historic building's state, as well as regular maintenance are the most adequate means to preserve historic buildings*, while operations to recreate or replace some parts of the historic building are exceptions to the rule. In our case, the lack of monitoring and permanent maintenance is noticeable if we compare period photographs from the beginning of the 20th century to photos from today. This comparison highlights the fact that for four centuries the frames on the inner courtyard elevation were preserved very well, but in the last decades they have suffered significant damage. Below are some of the frames that show recent visible degradation.

The window frame found above the cellar entrance door (Photo 5), the second window frame of the three made between 1576 and 1579, shows advanced degradation with loss of material by exfoliation in the sill area (Photo 6). This seems surprising, since the frame is sheltered from the rain, however, it is the only frame where we notice this type of deterioration. In general, this type of damage appears only in areas where the stone surface is directly exposed to rainwater, and where the freeze/thaw phenomenon increases the degradation of the material over time.

The possible causes are: the aluminium closing structure adjacent to the frame on the left side that collects rainwater and directs it on the frame, condensation draining from the aluminium window case, or another source of humidity that is yet to be identified.

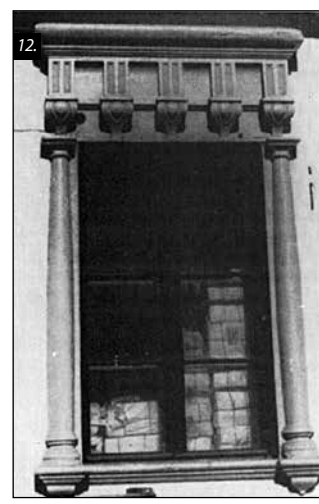
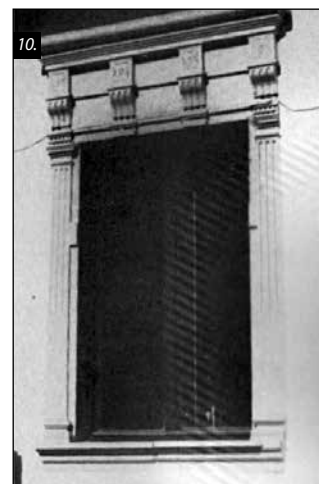
As we descend from the cornice to the base of the frame, the last layer of paint becomes less visible, completely missing in the lower part of the jambs and on the sill, the disappearance/degradation of the coating layer being due to the same factor that affects the stone sill. We do not see such degradation in the period photograph published by Jolán BALOGH (1985, fig. 127), therefore it must be generated by a recent factor, from after the modifications made between 1992 and 1996.

Pe măsură ce coborâm de la cornișă către baza ancadramentului, ultimul strat de vopsea devine tot mai puțin vizibil, lipsind cu desăvârșire în zona inferioară a montanților și pe baza ancadramentului, dispariția/degradarea stratului de acoperire datorând-se aceluiași factor care afectează și baza din piatră. În fotografia de epocă publicată de Jolán BALOGH (1985, fig. 127) nu observăm o astfel de degradare, așadar aceasta trebuie să fie generată de un factor apărut în ultima perioadă, după modificările dintre anii 1992 și 1996.

Friza este fisurată și puțin deplasată (foto 7). În imaginea de epocă, se poate ca această fisură să existe, însă ea nu este vizibilă.

În imaginea de detaliu (foto 8) se observă că stratul de vopsea este și el fisurat între friză și cornișă, datorită deplasării frizei, ceea ce poate indica o fisurare ulterioară aplicării ultimului strat de vopsea. Putem astfel presupune că această degradare a apărut în ultimii treizeci de ani.

Primul *ancadrament de fereastră* din cele patru realizate între 1590 și 1592, în perioada lui István KAKAS (foto 9), cu montanți tip pilastru, prezintă degradări recente la cornișă, cu pierderi semnificative de material care nu se regăsesc în imaginea de epocă (foto 10).



■ **Foto. 9.** Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS © Sabin FĂRCAȘ

■ **Foto. 10.** Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS, fotografie de epocă (BALOGH 1985, fig. 149)

■ **Foto. 11.** Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS © Sabin FĂRCAȘ

■ **Foto. 12.** Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS, fotografie de epocă (BALOGH 1985, fig. 146)

■ **Photo. 9.** Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 10.** Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period, period photograph (BALOGH 1985, fig. 149)

■ **Photo. 11.** Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 12.** Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period, period photograph (BALOGH 1985, fig. 146)



■ Foto. 13. Detaliu foto 11 © Sabin FĂRCAȘ
■ Photo. 13. Detail of Photo 11 © Sabin FĂRCAȘ

Se observă că degradările sunt relativ recente, vizualizând zona de ruptură a cornișei, cu structura pietrei expusă, fără strat de acoperire. Degradările mai vechi, cum este lipsa de material de la solbanc, sunt acoperite cu vopsea.

Al treilea *ancadrament de fereastră* din seria celor patru realizate între 1590-1592 (foto 11), cu montanți tip semicoloană, prezintă degradări la cornișă cu pierderi semnificative de material care nu se regăsesc în imaginea de epocă (foto 12). Degradările nu sunt recente, fiind acoperite cu un strat de vopsea. De asemenea, se remarcă degradarea frizei ancadramentului prin executarea unor găuri pentru introducerea unor cabluri (foto 13).

Al patrulea *ancadrament de fereastră* din seria celor patru realizate între 1590-1592 (foto 14), cu montanți tip semicoloană, prezintă degradări la cornișă cu pierderi semnificative de material care nu se regăsesc în imaginea de epocă (foto 15). Se observă că degradările sunt relativ recente, zona de ruptură a cornișei este cu structura pietrei expusă, fără strat de acoperire (foto 16). De asemenea, baza montanților este degradată, cu lipsă de material prin exfoliere/dezagregare.



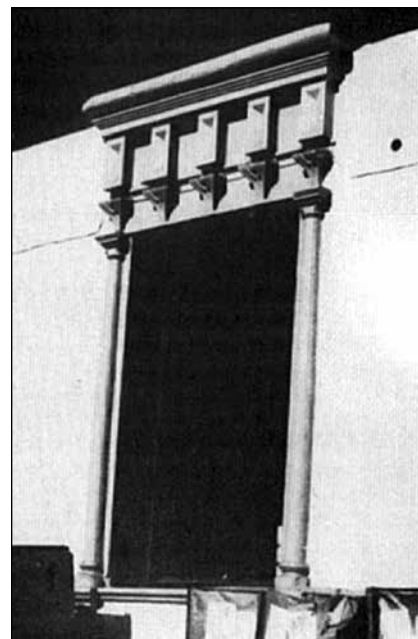
■ Foto. 13. Detaliu foto 14 © Sabin FĂRCAȘ
■ Photo. 13. Detail of Photo 14 © Sabin FĂRCAȘ

Concluzii în urma evaluării degradărilor existente a ancadramentelor de pe fațada curții interioare

■ I. Din cele opt ancadramente de fereastră sau ușă ce se regăsesc pe fațada dinspre curte a Casei Wolphard-Kakas, două ancadramente de ușă și două ancadramente de fereastră se păstrează în stare bună și nu necesită o intervenție de urgență, trei ancadramente de fereastră prezintă degradări semnificative la cornișă, dar nu necesită o intervenție de urgență, *un ancadrament prezintă degradări semnificative și necesită o intervenție de urgență pentru a stopa procesul de degradare.*



■ Foto. 14. Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS © Sabin FĂRCAȘ
■ Photo. 14. Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period © Sabin FĂRCAȘ



■ Foto. 14. Ancadrament de fereastră realizat între 1590-1592, perioada István KAKAS, fotografie de epocă (BALOGH 1985, fig. 147)
■ Photo. 14. Window frame made between 1590 and 1592, István KAKAS period, period photograph (BALOGH 1985, fig. 147)

The frieze is cracked and slightly shifted (Photo 7). In the period photograph, this crack may be present, but it is not visible. The detail photograph (Photo 8) shows that the paint layer is also cracked between the frieze and the cornice, because of the shifted frieze, which may indicate that the crack appeared after applying the final paint coat. We can therefore assume that this degradation occurred in the last thirty years.

The first *window frame* of the four made between 1590 and 1592, during the István KAKAS period (Photo 9), with pilaster-type jambs, shows recent degradation on the cornice, with significant loss of material that is not found in the period photograph (Photo 10).

We notice that the degradations are relatively recent, by observing the broken surface of the cornice with the exposed stone structure, without any coating. Older degradation signs, such as the lack of material on the window sill, are covered with paint.

The third *window frame* of the series of four made between 1590 and 1592 (Photo 11), with engaged column-type jambs, shows degradation on the cornice with significant loss of material that is not present in the period photograph (Photo 12). The degradations are not recent, since they are covered by a coat of paint. Moreover, the frame's frieze is damaged by holes made in order to insert some cables (Photo 13).

The fourth *window frame* in the series of four made between 1590 and 1592 (Photo 14), with engaged column-type jambs, shows degradation on the cornice with significant loss of material that is not present in the period photograph (Photo 15). The degradations are relatively recent, the broken surface of the cornice area has exposed stone without any coating (Photo 16). Moreover, the base of the jambs is damaged, showing loss of material through exfoliation/weathering.

Conclusions following the assessment of existing degradation on the frames of the inner courtyard elevation

■ I. Out of the eight window or door frames on the elevation facing the courtyard of the Wolphard-Kakas House, two door and two window frames are kept in good condition and do not require emergency intervention, three window frames show significant degradation at the cornice, but do not require emergency intervention, *one frame has significant deterioration and requires emergency intervention to stop the degradation process.*

II. All of the frames were covered with a coat of paint after 1980, applied over other older layers. This coat of paint, along with the period photographs, helps us identify the time when some of the degradation occurred and, unfortunately, it is obvious that major degradations have occurred in the last century, many of them over the last four decades.

III. Today there are no traces of rising damp on the elevation, but we can observe large spots caused by rising damp at the base of the elevation and on the elevation itself in one of the period photographs (Photo 17). If the last coat of paint applied to the frames was an oil-based paint that sealed the surface with a waterproof film, and if there was rising damp, part of the degradation with loss of material can be explained by this series of factors.

II. Toate ancadramentele au fost acoperite cu un strat de vopsea în perioada de după anul 1980, strat aplicat peste alte straturi de zugrăveală mai vechi. Acest strat de vopsea, împreună cu imaginile de epocă, ne ajută să poziționăm în timp momentul când au survenit anumite degradări și, din păcate, observăm că în ultimul secol apar degradări majore, multe dintre ele în ultimele patru decenii.

III. Astăzi nu sunt prezente urme de umiditate ascensională pe fațadă, însă într-o imagine de epocă (foto 17) observăm la baza fațadei și pe fațadă pete mari datorate umidității ascensionale. Dacă ultimul strat de vopsea aplicat pe ancadramente a fost o vopsea pe bază de ulei, care a închis suprafața cu o peliculă impermeabilă și dacă a existat umiditate ascensională, o parte din degradările cu pierderi de material pot fi explicate prin acest cumul de factori.

Ancadramentul de fereastră din anul 1581, care azi se regăsește pe fațada clădirii Facultății de Psihologie, fosta Casă Pákei Lajos (foto 18), se prezintă într-o stare relativ bună, iar propunerile de conservare sunt minime, dată fiind situația explicată mai jos.

Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, proprietarul clădirii din str. Republicii nr. 37, prin intermediul serviciului administrativ, renovează atunci când este necesar clădirile ce le deține în patrimoniu. Și clădirea Facultății de Psihologie, fosta Casă Pákei, a fost renovată în anii din urmă, ancadramentele de pe fațadă fiind și ele curățate. Problema majoră în cazul clădirilor monument istoric din patrimoniul UBB este că renovările sunt realizate de firme de construcții care au în componență zugravi excelenți, dar nu restauratori activi. Astfel, curățarea elementelor de piatră se face de cele mai multe ori cu mijloace mecanice (polizor unghiular/flex cu perie de sârmă), urmele lăsate de peria de sârmă circulară fiind vizibile pe suprafața ancadramentelor (foto 19). Curățarea se realizează cel mai adesea ignorând orice strat istoric de acoperire sau patină existentă, obiectivul urmărit fiind obținerea unei suprafețe din piatră cât mai curate. Azi, ancadramentele din Casa Pákei sunt curate și, fără îndoială, niciodată nu au fost atât de curate, nici măcar atunci când au fost rezidite în acest imobil la sfârșitul secolului al XIX-lea, fiind imposibilă realizarea unui studiu stratigrafic. Consider că acest fapt reprezintă o pierdere majoră datorată ignoranței unor muncitori binevoitori, dar lipsiți de noțiuni elementare privind conservarea patrimoniului construit, precum și lipsei de supraveghere din partea autorităților abilitate să vegheze la respectarea legilor privind patrimoniul.



■ Foto. 17. Imagine de epocă cu fațada dinspre curte, începutul secolului al XX-lea (BALOGH 1985, fig. 145)

■ Foto. 17. Period photograph of the courtyard elevation, beginning of the 20th century (BALOGH 1985, fig. 145)



■ **Foto. 18.** Ancadrament de fereastră, 1581, perioada Stephan WOLPHARD, rezidit pe fațada casei Pákei © Sabin FĂRCAȘ

■ **Foto. 19.** Detaliu ancadrament de fereastră rezidit pe fațada casei Pákei © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 18.** Window frame, 1581, Stephan WOLPHARD period, refitted on the elevation of the Pákei House © Sabin FĂRCAȘ

■ **Photo. 19.** Detail of the window frame refitted on the elevation of the Pákei House © Sabin FĂRCAȘ

Bibliografie/Bibliography

- BALOGH Jolán. 1943. Műemlékek. Építkezések, kőfaragványok. In BALOGH Jolán *Az erdélyi renaissance*, 216-292. Kolozsvár: Erdélyi Tudományos Intézet. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf5782.pdf (accesat august 2018).
- BALOGH Jolán. 1985. *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja.
- CRIȘAN, Sorin. 2009. Circulația cărții în secolul al XVI-lea în Transilvania. *Caiete Silvane* 6. <http://www.caietesilvane.ro/articole/703/Circula-355-ia-c-259-r-355-ii-in-secolul-al-XVI-lea-in-Transilvania-I.html> (accesat august 2018).
- FIREA, Ciprian. 2013. „Per bireti nostri capiti impositionem investimus...”. Arhipresbiteri, însemne heraldice și artă în Renașterea timpurie din Transilvania. *Ars Transsilvaniae* XXIII: 99-122.
- GHEORGHIU, Teodor Octavian. 1985. *Arhitectura medievală de apărare din România*. București: Editura Tehnică.
- GOLDENBERG Samuel. 1958. *Clujul în sec. XVI: producția și schimbul de mărfuri*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- KOVÁCS András. 2006. *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest – Kolozsvár: Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó.
- MIHÁLY Melinda. 2012. Homes of Cluj During the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Brukenthal. Acta Musei* VII.2: 267-286.
- MIHÁLY Melinda. 2013. Monumente renaștente, baroce și neoclasic din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Rezumatul tezei de doctorat. [Renaissance, Broque, and Neo-classical Monuments in the Patrimony of the National History Museum of Transylvania. Abstract of the doctoral dissertation.] Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.
- PASCU, Ștefan. 1974. *Istoria Clujului*. Cluj: s.n.
- SEBESTYÉN, Gheorghe. 1963. *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- THEODORESCU, Răzvan. 1987. *Civilizația românilor între medieval și modern*. Vol. 1. București: Meridiane.
- VĂTĂȘIANU, Virgil. 1959. *Istoria artei feudale în Țările Române*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- VERESS Endre. 1905. *Zalánkéményi Kakas István 1558–1603*. Budapest: A Magyar Történelmi Társulat Kiadása. <http://mek.oszk.hu/05600/05652/html/> (accesat august 2018).

The window frame dating from 1581, today found on the elevation of the building of the Faculty of Psychology, the former Pákei Lajos House (Photo 18), is in a relatively good state, and the proposed preservation measures are minimal, given the situation explained below.

The Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca, the owner of the building at 37 Republicii Street, through its administrative service, renovates, when necessary, the buildings it has in its care. The building of the Faculty of Psychology, the former Pákei House, was renovated in the past few years; the frames on the elevation were cleaned as well. The major problem with the historic buildings in the care of the University is that the renovation works are carried out by construction companies that have excellent painters but no active conservation specialists. Thus, the cleaning of the stone elements is often done by mechanical means (angular grinder/grinder with wire brush attachment), the marks left by the circular wire brush being visible on the surface of the frames (Photo 19). Cleaning is most often done by ignoring any existing coating or patina, in order to obtain a stone surface as clean as possible. Today, the frames of the Pákei House are clean and have undoubtedly never been so clean, not even when they were refitted into this building at the end of the 19th century, making it impossible to carry out a stratigraphic study. I believe this to be a major loss caused by the ignorance of some benevolent workers, who lack, however, basic notions about the preservation of built heritage, as well as by the lack of supervision by the authorities in charge of ensuring compliance with heritage laws.

■ VÁRADY Enikő¹

Historical Study,
Inventory of Values
for the Rehabilitation
and Interior Design
of the Sfântul Ștefan
Complex in Baia Mare

Studiu istoric, inventarierea valorilor pentru reabilitarea și amenajarea interioară a Complexului Sfântul Ștefan din Baia-Mare

■ **Abstract:** The article focuses on the proposed interventions for the rehabilitation (and redesign) of the interior spaces in the Ștefan Complex (also known as Minerul) in Baia Mare, having in mind the inventory of values, developed on criteria of authenticity and original value. The ensemble, listed as a historic building, is composed of a hotel, restaurant units, café, bar, commercial spaces, and an auditorium. The design underwent many renovations and functional alterations until the recent exterior rehabilitation. At present, the interiors are heavily degraded.

■ **Keywords:** The Sfântul Ștefan Hotel Complex in Baia Mare (Minerul), inventory of values, Secession era, interior rehabilitation, interior design

Introduction

■ The inventory of values is the basis for the protection and rehabilitation of historic buildings, precisely because the existence of acknowledged values produces the society's responsibility to protect them.

The building at 7 Libertății Square, Baia Mare (also known as The Minerul Hotel, formerly István Király Szálló, Ștefan Vodă, Ardealul, and Carpați), listed in the List of Historic Buildings at no. 151, under the code MM-II-a-A-04452, is found in the ensemble called the Baia Mare Historic Centre Architectural Reservation (the Mediaeval town – *Rivulus Dominarum*), a historic ensemble listed in the 2010 List of Historic Buildings at no. 128, under the code MM-II-a-A-04432.

The building is one of the most important and imposing edifices of the historic centre. It attracts attention precisely through the different stylistic counterpoint of the square in which the other three sides are mostly composed of buildings that preserve the proportions of the mediaeval front, differentiated through volume and style.

¹ Electrical engineer, specialist in historic building conservation, Forensis Procom Ltd, Baia Mare, Romania

■ **Rezumat:** Articolul tratează intervențiile propuse în vederea reabilitării (și reamenajării) spațiilor interioare ale Complexului Ștefan (cunoscut ca Minerul) din Baia Mare, ținând seama de inventarul de valori, conceput pe criterii de autenticitate și valoare inițială. Ansamblul clasat monument istoric se compune din hotel, unități de restaurant, cafenea, bar, spații comerciale și sală de spectacol. Proiectul a suferit numeroase modificări începând cu adaptarea lui la posibilități, trecând prin mai multe renovări și modificări funcționale până la reabilitarea exterioară recentă. În prezent, interioarele sunt puternic degradate.

■ **Cuvinte cheie:** Baia Mare Complex hotelier Ștefan (Minerul), inventar de valori, epoca secesion, reabilitare interioară, amenajare interioară

Introducere

■ Baza protecției și reabilitării monumentelor istorice este inventarul de valori, tocmai pentru că existența unor valori recunoscute naște responsabilitatea societății de a le proteja.

Imobilul din Piața Libertății nr. 7, Municipiul Baia Mare (cunoscut sub denumirea de Hotel „Minerul”, fostul „István Király Szálló”, apoi „Ștefan Vodă”, „Ardealul” și „Carpați”), înscris în Lista Monumentelor Istorice (LMI) la poziția 151 cu codul MM-II-a-A-04452, este situat în ansamblul denumit Rezervația de arhitectură Centrul istoric al municipiului Baia Mare (Orașul medieval – *Rivulus Dominarum*) – monument istoric înscris în LMI 2010 la poziția 128 cu codul MM-II-a-A-04432.

Această clădire este una dintre cele mai importante și impozante construcții ale centrului istoric. Atrage atenția tocmai prin contrapunctul stilistic diferit al careului, în care celelalte trei laturi sunt formate mai ales din clădiri ce conservă dimensiunea frontului medieval, diferențiate prin volumetrie și stil.

Istoria clădirii

■ Hotelul care se mândrea cu această denumire a fost construit între anii 1871-1873 din piatră naturală și cărămidă, șarpanta fiind din stejar și învelitoarea din șindrilă. În 10 august 1905 a survenit un incendiu, atunci a ars complet latura vestică a pieței.

¹ Inginer electronica-telecomunicații, specialist în domeniul reabilitării monumentelor istorice, Forensis Procom SRL, Baia Mare, Romania.

Consiliul Local a hotărât că este nevoie de o investiție mare și serioasă, care să cuprindă alimentarea cu apă și canalizarea zonei centrale, respectiv o clădire monumentală care să răspundă nevoilor – un hotel, restaurant, sală de bal, sală de teatru, cafenea, magazine. Tema pentru licitație a fost publicată în Revista Licitațiilor Publice, *Magyar Pályázatok* nr. 1 din 1906. Comisia a fost alcătuită din patru arhitecți. Părerea lor unanimă a fost că orașul ar trebui să aleagă proiectul cu parola trei lălele (desenate), elaborat de biroul de arhitectură condus de Zoltán BÁLINT și Lajos JÁMBOR, întrucât era singurul care răspundea tuturor condițiilor și criteriilor prescrise, nemaivorbind de avantajele net superioare față de celelalte proiecte. Rezultatele concursului au fost publicate în *Magyar Pályázatok* nr. 8 din 1906.

În urma acestor recomandări, conducerea orașului alege acest proiect și începe tratativele pentru mici modificări constructive. Contractul final a fost semnat în 26 octombrie 1908 la Budapesta. În august 1908 s-a comunicat licitația pentru execuție, câștigată de frații GRÜNWALD și societatea Paschka és Társa. Proiectul de instalații electrice a fost încredințat fabricii Ganz.

Deschiderea festivă a hotelului a avut loc în 1 octombrie 1910. Începând din 1919, denumirea hotelului se schimbă în „Ștefan Vodă”. În timpul celor două războaie mondiale clădirea n-a suferit deteriorări dramatice, doar cele inerente, de uzură.

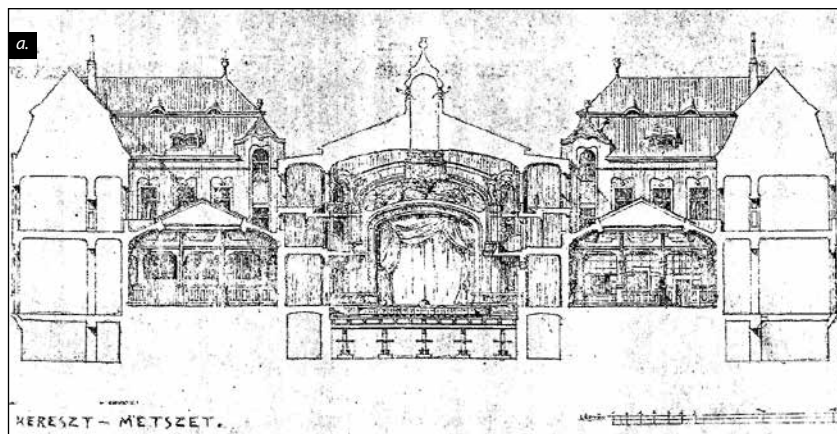
Proiectul de arhitectură – de la concepția inițială la cel realizat

■ Prima variantă a proiectului a fost cea care a câștigat licitația, tratând generos spațiul restaurantului și al cafenelei, cu intrări largi și un hol elegant (dinspre fațadă), amplasate simetric, cu spații comerciale în colțurile clădirii și pe cele două laturi. (fig. 1) În concepția comanditarului, adică a Consiliului Orașenesc, complexul trebuia să aibă funcțiunea de hotel și o sală multifuncțională (Vigadó) de bal și spectacol.

În perioada adaptării proiectului, între 1908 și 1909, s-a discutat îndelung despre modificarea proiectului în vederea integrării unei băi publice, dar prezența apei freactice a determinat constructorii să renunțe la executarea acesteia.

Cu timpul, edilii orașului au renunțat la sala de dans, astfel pardoseala nu a trebuit să rămână orizontală, ci s-a construit una în pantă. S-a cerut și mărirea suprafețelor pentru spațiile comerciale, astfel s-a renunțat la cele două intrări largi dinspre fațada principală în restaurant, respectiv cafenea. Accesul acestor locații se prevedea din holul comun al hotelului și sălii de spectacol. Planul executat este probabil cel mai apropiat de planul din figura 2.

Au fost realizate mai multe spații comerciale pe frontul estic, păstrându-se doar intrarea în cafenea dinspre Piața Libertății. Accesul în restau-



■ Fig. 1. Planurile originale (A nagybányai vígadó..., 1906)
 ■ Figure 1. Original designs (A nagybányai vígadó..., 1906)

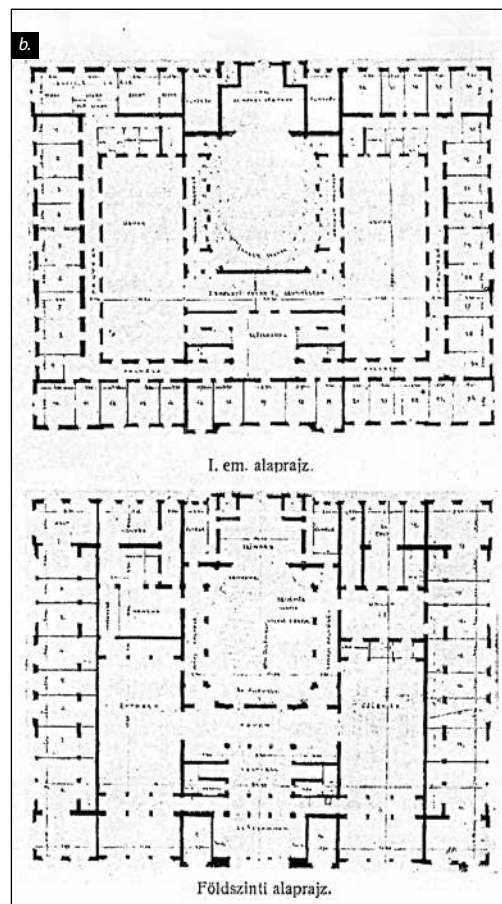
History of the building

■ The hotel that boasted this name was built between 1871 and 1873 of natural stone and brick masonry, with the roof structure made of oak and the roofing of shingles. A fire occurred on August 10, 1905, when the entire western side of the square burned down.

The Local Council decided that a large and serious investment was needed, which had to include the water supply and sewerage for the central area, as well as a monumental building to meet the needs – a hotel, restaurant, ballroom, theatre, café, shops. The requirements for the tender were published in the Public Tenders Magazine, *Magyar Pályázatok* no. 1 of 1906.

The committee consisted of four architects. Their unanimous opinion was that the town should choose the design marked with tree (drawn) tulips, developed by the architectural office of Zoltán BÁLINT and Lajos JÁMBOR, as it was the only one that met all the prescribed conditions and criteria, without mentioning the net advantages over other designs. The results of the contest were published in *Magyar Pályázatok* no. 8 of 1906.

Following these recommendations, the town's administration chooses this design and starts negotiating for small constructive alterations. The final contract was signed on October 26, 1908, in Budapest. The implementation tender was published in 1908, won by the GRÜNWALD brothers and the Paschka és



Társas company. The electrical fittings design was entrusted to the Ganz Factory.

The festive opening of the hotel took place on October 1, 1910. Starting with 1919, the name of the hotel was changed to Ștefan Vodă. The building did not suffer dramatic damage during the two World Wars, only that which was caused by inherent wear.

The architectural design, from the initial concept to the implemented one

■ The first version of the design was the one that won the tender, treating with generosity the spaces of the restaurant and of the café, with wide entrances and an elegant hallway (towards the elevation), placed symmetrically, with commercial spaces in the corners of the building and on the two sides. (Figure 1) According to the client's vision, which was the Town Council, the complex was to have the function of a hotel and a multifunctional hall (Vigadó), for balls and shows.

During the adaptation of the design, between 1908 and 1909, it was long discussed to modify the it in order to integrate a public bath, but the presence of groundwater has led the builders to abandon its implementation.

In time, the town administration gave up on the ballroom, so that the flooring did not need to be horizontal; a sloped one was built instead. A demand was also made for the enlargement of the commercial spaces, so that the two wide entrances from the façade to the restaurant and café were abandoned. The entrance to these two spaces was made from the common hallway of the hotel and auditorium. The implemented design is probably closest to the floor plan in Figure 2.

Several commercial spaces were made on the eastern side, preserving only the entrance to the café from Libertății Square. The access to the restaurant, which had a sliding skylight, was made either through the café or through the hotel's hallway, respectively foyer. Other units were found on the side towards Gh. Șincai Street (the right side): the confectionery, the bowling hall, the billiard hall, etc. The 2006 survey (Figure 3) shows the building after the repeated interventions starting with the 60s.

The interior design of the complex

■ From the implementation bid made by engineer Béla FUCHS, a contractor from Budapest, submitted to the Town Council and registered under no. 5487/1908, we find details on all the stages, which were implemented according to the estimate issued by the architecture firm.

From the detailed description of each chapter on tens of pages, we can reconstruct in the slightest detail: how many stucco ornaments were provided and what dimensions they had – the hallway had 98 panels of 0.25×0.25 m; how was the joinery made – equipped with locks, the flooring was oak parquet of 5×35 cm, or 5/4" thick boards, softwood on a subfloor of 8/8, respectively 8/10 cm, etc.

rant, care avea acoperiș cu luminator glisant, se făcea ori prin cafenea, ori prin holul hotelului, respectiv foyer. Pe latura dinspre strada Gh. Șincai (cea din dreapta) erau alte unități: cofetăria, sala de popice, biliard, etc. Releveul executat în 2006 (fig. 3) prezintă clădirea după repetatele intervenții începând din anii '60.

Amenajarea interioară a complexului

■ Din oferta de execuție a lucrării, întocmită de ing. Béla FUCHS, antreprenor din Budapesta, depusă la Consiliul Orășenesc și înregistrată cu nr. 5487/1908, aflăm toate fazele în amănunt, care vor fi executate conform devizului emis de biroul de arhitectură.

Din descrierea detaliată a fiecărui capitol pe zeci de pagini, putem reconstitui în cel mai mic amănunt: câte ornamente din stucatură s-au prevăzut și de ce dimensiuni – holul avea 98 de casete de 0,25 x 0,25 m; modul în care erau compuse tâmplăriile – echipate cu încuietoare, pardoseală din parchet de stejar de 5 x 35 cm, respectiv podea din scândură de grosime 5/4", lemn esență moale pe structură de podea oarbă de 8/8 respectiv 8/10 cm, etc.

O parte din dotarea cu mobilier a fost comandată pe baza recomandărilor sau chiar de către arhitecții Zoltán BÁLINT și Lajos JÁMBOR. Doi consilieri au fost delegați în perioada 11-17 august 1910, de către Consiliul Orășenesc, pentru a vizita diferite hoteluri și diferiți furnizori de mobilier. Cei doi au vizitat în total 32 de hoteluri în Budapesta, Szeged și Debrecen, și cu excepția a patru hoteluri, toate au fost mobilate cu paturi din alamă, pe motiv că acestea nu sunt supuse atacului biologic.

S-a decis ca mobilierul pentru cafenea și restaurant, mai precis lambriurile, pereții acoperiți cu oglinzi, teșchelele și casa să fie executate de către un ebenist local. Procurarea scaunelor Thonet direct de la fabrică era mai avantajoasă. S-au studiat trei modele, cu spătare diferite și șezut din lemn cu model în relief sau împletitură. Mobilierul pentru sala de biliard se recomandă a fi aprovizionat de la firma Leiffert din Budapesta.

Inventarul general păstrat la Arhivele Naționale a fost întocmit la sfârșitul anului 1910 și conține următoarele articole prezentate în extras:

- conform facturii emise de Vas és Rézipar Rt. pentru dotarea a 50 camere conform contractului, deducem că ei au livrat paturile din cupru și diferite obiecte din cupru sau alamă, cum ar fi: cuier de haine, stand de pălărie, masă cu stativ din cupru, galerie pentru perdele cu inele, stativ pentru ziare, stativ pentru haine și umbrele, șine de covoare 130 cm, etc.;
- conform facturii emise de Ganz SA: diferite lămpi de interior, pentru magazine, aplica cu model lea și model prisme, lămpi pendul, candelabre din bronz, candelabre de biliard;
- inventarul teatrului Lendvay, care conține: foarte multe draperii, suffite, culise, conform modei vremii, platforme, utilaje de coborâre și de ridicat, mașini de produs diferite sunete și efecte: tunete și fulgere, vânt, ploaie, decoruri reprezentând: pădure, sat, oraș, case din exterior, etc.

Intervenții și modificări

1. Din arhivele DSAPC² Maramureș, reiese că în 1957 s-au efectuat reparații ample, conform proiectului nr. 30/1957: reparații șarpantă, supraetajare, instalații apă caldă/rece, canalizare, instalații electrice. S-au executat numeroase modificări, în special privind legăturile funcționale între unitățile existente și destinația încăperilor.

2. În 1964 a fost elaborat un nou proiect, nr. 2174/1964 la DSAPC Maramureș, unde se menționează: „Clădirea nu este considerată monument

2 Direcția pentru Sistemizare, Arhitectură și Proiectarea Construcțiilor. [notă ed.]

istoric, necorespunzând cerințelor de a fi declarată”. Acest proiect nu a fost executat.

- Următorul proiect de amenajare și modernizare s-a întocmit cu nr. 2199/1966, tot de DSAPC Maramureș, și pe lângă pretențiile noi s-au introdus și cele din 1964.

Astfel:

- se demolează o parte din scara care face legătura între holul cinematografului și etajul I al hotelului, pentru a se crea un grup sanitar pentru consumatorii restaurantului;
- se amenajează camerele de hotel și au loc modificări ale zidurilor de despărțire, în vederea asigurării spațiului necesar pentru dulapuri înzidite și pentru grupurile sanitare din camere, acesta realizându-se prin grinzi de beton armat monolit, turnate în înălțimea umpluturii existente a planșeului, se reduce înălțimea lor printr-un nou tavan de rabiț, se execută tencuieli și pardoseli noi;
- are loc revizuirea și repararea sistemului de aerisire a restaurantului prin tavanul glisant de sticlă și înlocuirea mecanismului de acționare manuală cu altul mecanizat.

- La proiectul nr. 2199 s-a adăugat în 1967 și reparația capitală a acoperișului.

- Prin proiectul nr. 2174/1968 s-a înlocuit o parte din mobilier și utilaje.

- În 1975 s-au schimbat tâmplăriile vitrinelor cu tâmplărie din aluminiu.

- S-a efectuat „Studiul de punere în valoare a complexului hotelier Minerul” cu nr. 2174/1983, care a propus revizuirea degradărilor (de toate felurile).

După 22 decembrie 1989, Hotelul și restaurantul au intrat într-o derivă, ca majoritatea instituțiilor care și-au pierdut „stăpânul”, care până atunci era statul. Au fost încercări de închiriere, de privatizare, dar la începutul anilor '90, caracterizat de nesiguranță financiară, s-a optat pentru valorificarea imobilului, care era administrat de două entități financiare diferite:

- hotelul și restaurantul au fost gestionate de Trustul de Alimentație Publică Locală, iar
- cinematograful a fost gestionat de Rețeaua de Difuzare a Filmelor.

Prin urmare, s-a vândut partea de hotel-restaurant unui cetățean străin, care a înființat o societate pe acțiuni în 1995, în vederea continuării activităților de cazare și alimentație publică, cum a fost stipulat în contract.

În 2015 s-a încheiat un protocol între RADEF Romania Film și Consiliul Local al Municipiului Baia Mare, prin care Primăria a preluat cota parte a clădirii, care acum a devenit domeniu public.

Cum nu au fost întreprinși pașii pentru renovare, clădirea a stat sub lacăt mulți ani, timp în care nu numai că s-au petrecut degradări inerente, dar a fost vandalizată și folosită de oameni și animale fără adăpost.

- Ultima reabilitare a fost începută în 2005, pe baza unui proiect amplu, faza SF: proiectul nr. 617/2006 Restaurare Complex Hotel Restaurant Minerul.

Proiectul a prevăzut, pe lângă reabilitare, și refuncționalizarea complexului. Din acest proiect s-au executat următoarele lucrări: restaurare fațade, reabilitare șarpantă, învelitoare, sistem pluvial, înlocuirea tâmplăriei exterioare, lucrări parțiale de rezistență și structură, elemente decorative exterioare. Lucrările de execuție s-au oprit în anul 2014.

Menționăm că proiectul DTAC din anul 2013, având concepție ușor diferită de SF, tratează superficial subiectul finisajelor interioare și deloc cel al mobilierului și alte detalii.

Inventarul de valori – metode

■ În Ordinul nr. 2260/2008 privind aprobarea Normelor metodologice de clasare și inventariere a monumentelor istorice, am găsit în Capitolul II: Procedu-

Part of the furniture was ordered based on the recommendations of, or even by the architects Zoltán BÁLINT and Lajos JÁMBOR. Two councillors were delegated by the City Council, between August 11 and August 17, 1910, to visit different hotels and furniture suppliers. The two visited a total of 32 hotels in Budapest, Szeged, and Debrecen, and, apart from four of them, all were equipped with brass beds, because they are not susceptible to biological attacks.

It was decided that the café and restaurant furniture, namely the panelling, the mirrored walls, the counters, and the till, would be made by a local cabinetmaker. The purchase of Thonet chairs directly from the factory was more advantageous. Three models were studied, with different backs and wooden seats with embossed or braided patterns. It was recommended that the furniture for the billiard room be purchased from the Leiffert Company in Budapest.

The general inventory preserved in the National Archives was created at the end of 1910 and contains the following articles, presented in an excerpt:

- according to the invoice issued by Vas és Rézipar Rt. for the equipment of 50 rooms according to contract, we deduce that they have delivered copper beds and various copper or brass items, such as: clothes rack, hat stand, table with copper stand, curtain rod, stand for newspapers, stand for clothes and umbrellas, 130 cm carpet rails, etc.;
- according to the invoice issued by Ganz SA: different interior lamps, lamps for shops, wall lamps with tulip and prism models, pendulum lamps, bronze chandeliers, billiard chandeliers;
- the inventory of the Lendvay Theatre, which contains: a large amount of curtains, soffits, backdrops, according to the fashion of the time, platforms, equipment for lowering and lifting, different sounds and effects machines, for thunder and lightning, wind, rain, decorations representing: forest, village, town, houses from the outside, etc.

Interventions and alterations

- From the archives of DSAPC Maramureș², it appears that extensive repairs were carried out in 1957, according to design no. 30/1957: repair of the roof structure, building another storey, cold/hot water installation, sewerage, electric fittings. Many alterations were implemented, especially regarding the functional connections between existing units and the rooms' destinations.
- A new design was developed in 1964, no. 2174/1964 by DSAPC Maramureș, where it is mentioned that “The building is not considered a historic building, not meeting the listing requirements”. This design was not implemented.

² The Directorate for Systematisation, Architecture, and Design of Constructions, Maramureș County. [ed. note]

3. The next refurbishment and modernisation design was developed with no. 2199/1966, also by DSAPC Maramureş, adding the 1964 requirements to the ones newly introduced.

Thus:

- a part of the stairway connecting the cinema hallway and the second floor of the hotel is demolished, to make way for a restroom destined for the restaurant's patrons;
- the hotel rooms are refurbished and alterations are carried out to the partition walls, in order to ensure the necessary space for closets and sanitary groups in the rooms, implemented through monolithic reinforced concrete beams, poured in the height of the existing filling of the ceiling slab, the height of the rooms being reduced by a new ceiling of plastered wire mesh, new plastering and flooring are carried out;
- the ventilation system of the restaurant through the sliding glass ceiling is reviewed and repaired, and the manual controls are replaced with a mechanical one.

4. The capital repair of the roof was added to design no. 2199 in 1967.

5. Part of the furniture and equipment was replaced by design no. 2174/1968.

6. In 1975 the joinery of the showcases was replaced with aluminium joinery.

7. The "Study for the enhancement of the Minerul Hotel Complex" was carried out with no. 2174/1983, proposing to repair the degradation (of all kinds).

After December 22, 1989, the hotel and the restaurant went into a drift, like most institutions that had lost their "master", which until then was the state. There have been attempts to rent, privatise, but in the early 1990s, characterised by financial uncertainty, a choice was made to capitalise on the building, which was managed by two different financial entities:

- the hotel and the restaurant were managed by the Local Public Food Trust, and
- the cinema was managed by the Film Broadcasting Network.

As a consequence, the hotel-restaurant part was sold to a foreign citizen, who established in 1995 a public limited company, to continue the accommodation and catering activities as stipulated in the contract.

A contract was signed in 2015 between RADEF Romania Film and the Baia Mare Local Council, through which the City Hall took over part of the building, which now became a public domain.

As no steps were taken to renovate, the building was under lock for many years, during which not only inherent degradations have occurred, but it was vandalised and used by homeless people and animals.

8. The last rehabilitation started in 2005, based on an ample design, the feasibility study phase, design no. 617/2006 Conservation of Complex Hotel Restaurant Minerul.

ra de realizare a fişei monumentului. Fişa monumentului este într-adevăr un document foarte important al imobilului de patrimoniu, este ca un buletin de identitate, conţine date multe și exacte, mai puțin care este și cum s-a stabilit valoarea monumentului.

Se pregătește actul legislativ în acest domeniu, deocamdată a fost emisă Hotărârea nr. 905/29.11.2016 în *Monitorul Oficial* nr. 1.047 din 27 decembrie 2016, care conţine un articol unic de aprobare a *Tezelor prealabile ale proiectului Codului patrimoniului cultural*. În acest cod se va găsi: Titlul IV privind reglementarea în domeniul patrimoniului imobil, care urmează a fi configurat în mai multe secţiuni, printre care: Secţiunea 4 – Proceduri administrative specifice: inventarierea, instituirea protecţiei legale, evidenţa și avizarea – definirea inventarierii și a protecţiei legale aplicabile imobilelor sau grupurilor de imobile.

În lipsa unor metodologii concrete avizate și aprobate, am apelat la metode aplicabile în străinătate.

Ghidul olandez propune o tratare a spațiilor clădirii în felul următor: se atribuie trei grade de valori: valoare înaltă, intervenție pozitivă, valoare indiferentă, și se tratează două aspecte interioare: tavan istoric și finisaje valoroase, fiecare putând avea cele trei categorii enumerate mai sus.

În Germania, ghidul practic pentru întocmirea unui raport de constatări emis de exemplu în Landul Sachsen-Anhalt, propune, pe lângă planuri de situație, relevee de plan și fațadă, inclusiv întocmirea unui jurnal al încăperii (Raumbuch). Un asemenea Raumbuch este de fapt o fișă a încăperii, care conține, pe lângă codificare și indicații grafice, și fotografii și descrieri detaliate despre pereți, tavan, podea, tâmplărie, decorațiuni.

În Austria, directivele sunt asemănătoare cu cele din Germania. Am studiat documentul editat de Guvernul Austriei, Oficiul Monumentelor Istorice, denumit Directive pentru expertiză de istoria arhitecturii, versiune 2016.

În Ungaria, Legea monumentelor cuprinde Anexa 10, care se intitulează: Conținutul și structura inventarului de valori.

În urma acestor exemple voi prezenta inventarul de valori, atât sub forma tratării în ansamblu a construcției, cât și analizând pe rând spațiile Complexului Minerul în cadrul unui format denumit Cartea Spațiilor.

Analiza în ansamblu

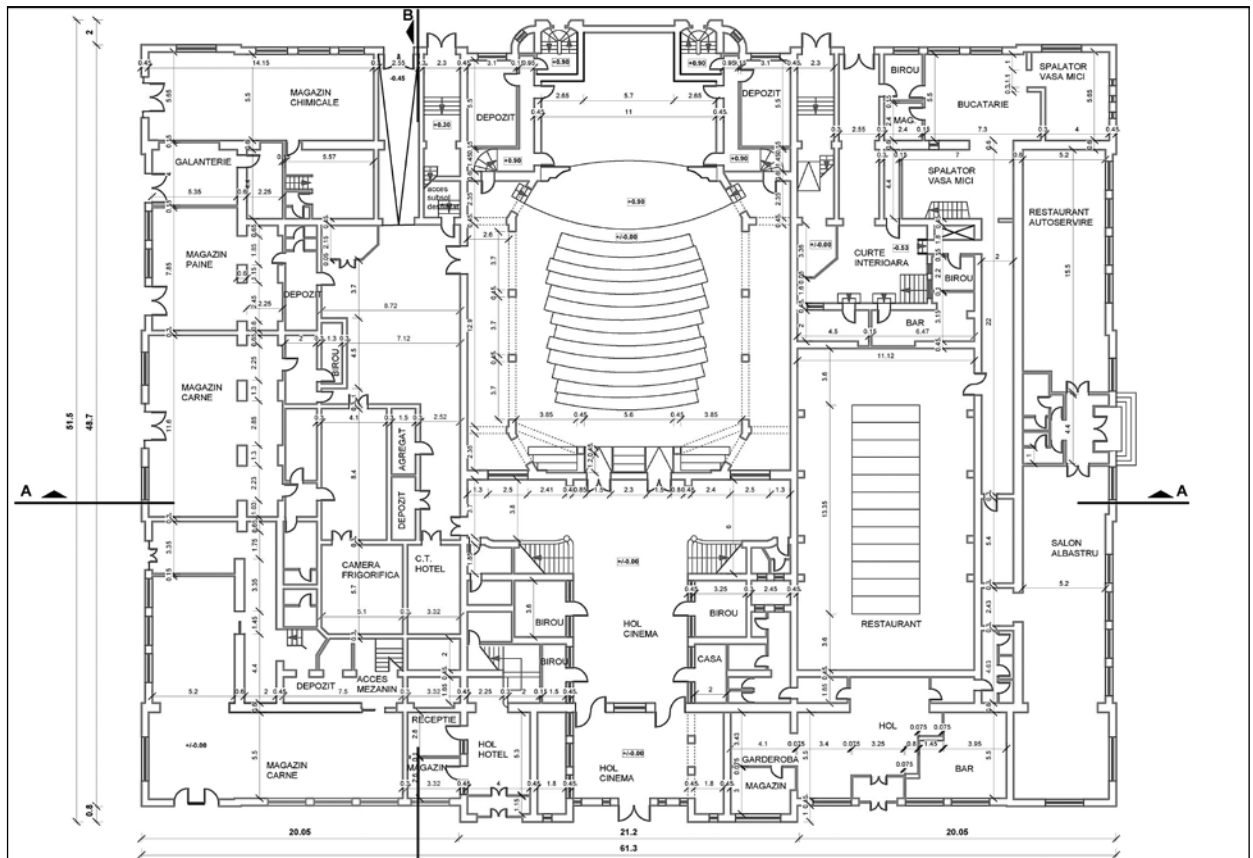
■ Conform celor arătate în capitolul *Intervenții și modificări*, există zone ale construcției care au suferit intervenții majore, astfel încât clădirea inițială (sau originală) se păstrează într-un procent diminuat. Această afirmație este susținută astfel:

– La parter, deși fațada și tâmplăria exterioară este aparent neschimbată, nu se poate afirma același lucru despre interioare. Spațiile comerciale de pe vremuri nu mai au niciun caracter, nu respectă stilul clădirii. Restaurantul a fost demolat complet.

– La etajul I nu s-a putut schimba împărțirea spațiilor din cauza ritmului ferestrelor, modificându-se numai configurația zidurilor despărțitoare, amenajând dulapuri înzidite în peretele dintre două camere alăturate și câte o baie în interiorul spațiului camerei. Practic, există și azi același număr de camere ca la finalizarea construcției din anul 1910.

– La etajul II, anexele și apartamentul administratorului și-au schimbat funcțiunile, dar nu și morfologia arhitecturală. La fel, în tractul posterior, spațiile de depozitare, vestiarele și spălătoria sunt la locul lor. Nu știm cu exactitate ce a fost în locul camerei de proiecție și a depozitelor aferente, dar inițial a fost folosită și galeria de la etajul II de către spectatori; aceasta nu a mai fost utilizată în ultimele decenii.

– Cea mai importantă modificare arhitecturală este efectuată la intrarea frontală în clădire, cea de onoare de pe fațada principală, și anume o



■ Fig. 3. Relevu 2006 © Architel SRL

■ Figure 3. The 2006 survey © Architel SRL

The legislative act in this field is being prepared, Decision no. 905/29.11.2016 was published for now in the *Official Gazette of Romania*, no. 1047 of December 27, 2016. It contains a unique article for the approval of the *Preliminary Theses of the Cultural Heritage*

Spațiile colorate cu verde au fost adăugate mai târziu sau au fost atât de puternic modificate, încât nu a rămas nicio urmă din concepția și substanța inițială, valoarea lor fiind neinterpretabilă.

Analiza spațiilor pe niveluri se poate urmări în figurile 4-6.



István király szálló lépcsőháza,
Nagybányán.



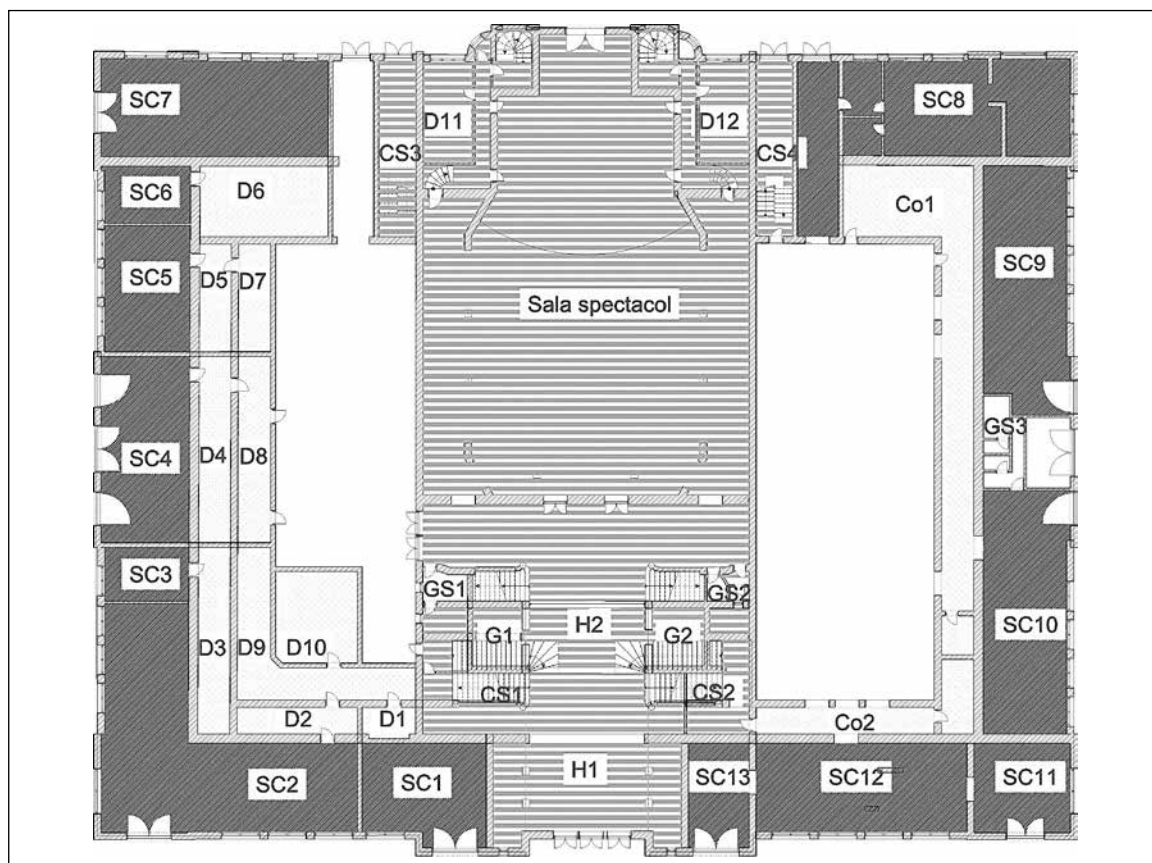
Színház az István király szállóban,
Nagybányán.

■ Foto 1. Holul și scara sălii de spectacol, carte poștală (Magyar Kereskedelmi...)

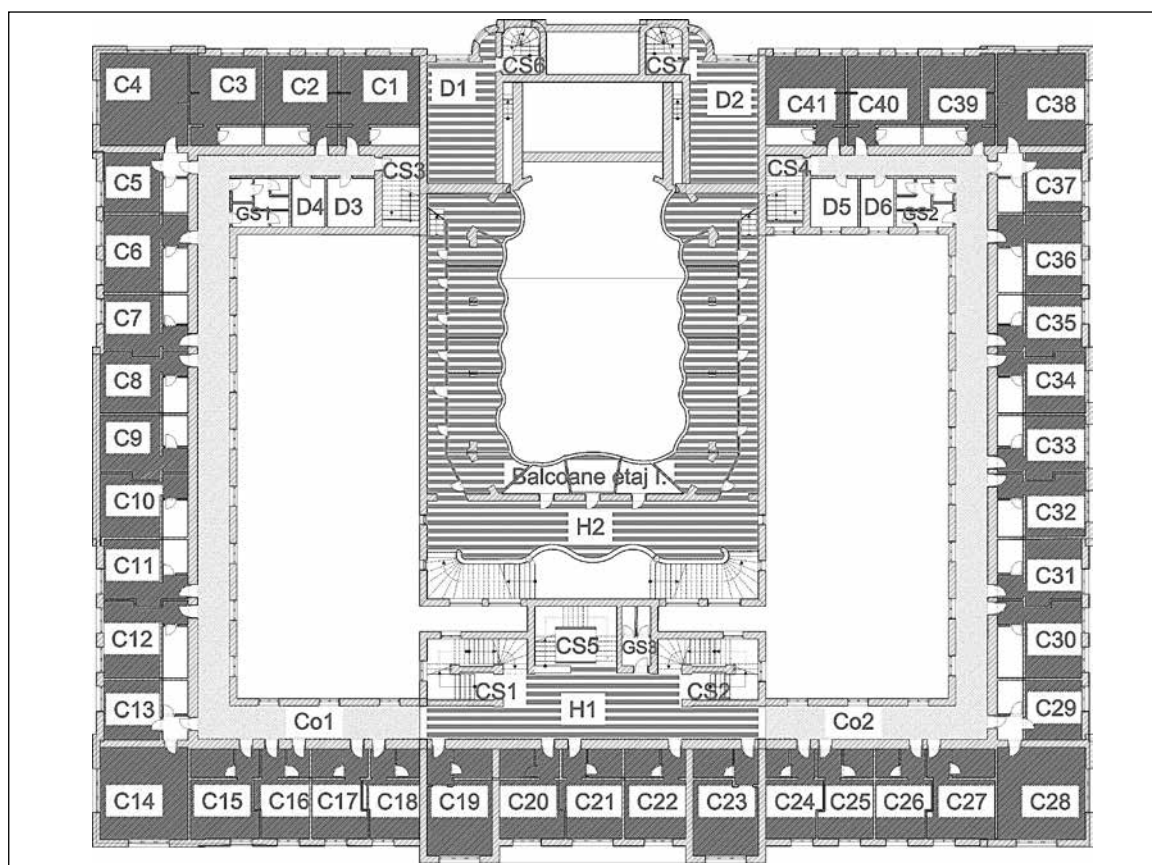
■ Photo 1. The hallway and stairway of the auditorium, postcard (Magyar Kereskedelmi...)

■ Foto 2. Sala de spectacol, carte poștală (Magyar Kereskedelmi...)

■ Photo 2. The auditorium, postcard (Magyar Kereskedelmi...)



■ Fig. 4. Plan parter, hașurat conform sistemului de valori atribuit din punct de vedere al intervențiilor © VÁRADY Enikő
 ■ Figure 4. Ground floor plan, shaded according to the value system conferred from the point of view of the interventions © VÁRADY Enikő



■ Fig. 5. Plan etaj I, hașurat conform sistemului de valori atribuit din punct de vedere al intervențiilor © VÁRADY Enikő
 ■ Figure 5. First floor plan, shaded according to the value system conferred from the point of view of the interventions © VÁRADY Enikő

Code Project. In this code there will be a Title 4 regarding regulations in the field of built heritage, which will be configured in several sections, among which: Section 4 – Specific administrative procedures: inventory, establishment of legal protection, evidence, and approval – the definition of the inventory process and of legal protection applicable to buildings and groups of buildings.

Lacking an approved concrete methodology, we turned to models applied in other countries.

The guide published in the Netherlands proposes the following treatment of the spaces: three degrees of value are attributed: high value, positive value, and indifferent value, approaching two interior aspects: historic ceiling and valuable finishings. Each of them is placed into one of the above-mentioned categories.

In Germany, the practical guide for creating a report is issued, for example, in the Land of Sachsen-Anhalt. It proposes, beside site plans, surveys of the floor plans and elevations, and the creation of a so-called room book (Raumbuch). Such a Raumbuch is actually a room sheet, which also contains, beside codification and graphic indications, photos and detailed descriptions of the walls, floor, joinery, and decorations.

In Austria, the directives are similar to those in Germany. We have studied the document edited by the Government of Austria, the Office for Historic Buildings, called Directives for the History of Architecture Expertise, 2016 version.

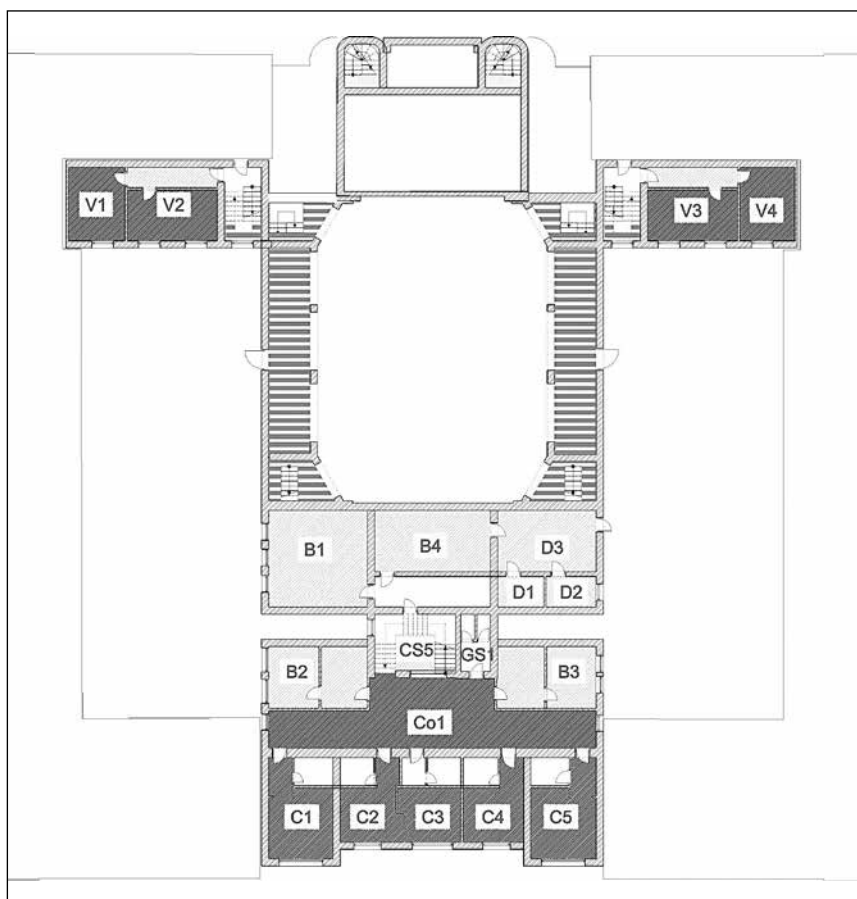
In Hungary, the Law of Historic Buildings contains Annex 10, titled Content and Structure of the Inventory of Values.

Based on these examples, we will present the inventory of values, considering both the ensemble of the building and an analysis of the spaces in the Minerul Complex, in a format called “The book of spaces”.

Ensemble analysis

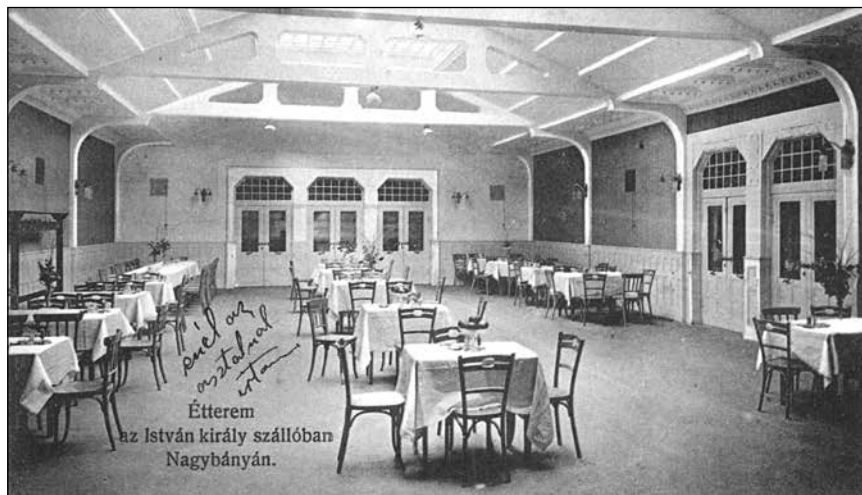
■ According to chapter *Interventions and alterations*, there are areas in the building that have suffered major interventions, so that the original building is preserved in a diminished percentage. This statement is supported as follows:

- At ground floor level, although the elevation and exterior joinery are preserved, the same thing cannot be said about the interiors. The commercial spaces of before now lack in any character, they do not respect the building’s style. The restaurant was completely demolished.
- On the first floor, the partition of the spaces could not be altered due to the rhythm of the windows, so only the configuration of the partition walls was changed, creating closets in the walls between two adjoining rooms and a bathroom in each room. Practically, there is the same number of rooms now as there was when the building was constructed, in 1910.
- On the second floor, the function of annexes and the administrator’s apartment was modified, without changing their architectural morphology. In the rear part, the storage rooms, changing



■ Fig. 6. Plan etaj II, hașurat conform sistemului de valori atribuit din punct de vedere al intervențiilor © VÁRADY Enikő

■ Figure 6. Second floor plan, shaded according to the value system conferred from the point of view of the interventions © VÁRADY Enikő



■ Foto 3. Restaurantul cu tavanul vitrat mobil, carte poștală (Magyar Kereskedelmi...)

■ Photo 3. The restaurant with the sliding glass ceiling, postcard (Magyar Kereskedelmi...)

Concluzii parțiale

■ În urma celor arătate mai sus, concluzia superficială ar putea fi că doar zona cinematografului, care cuprinde holul de intrare, holul de așteptare, scările, sala de spectacol și balcoanele, contribuie la valoarea arhitecturală a construcției, întrucât doar aici se mai regăsesc trăsăturile constructive și decorative specifice stilului secesion, soluțiile originare ale proiectanților Zoltán BÁLINT și Lajos JÁMBOR.

Totuși, nu putem să facem abstracție de la faptul că și spațiile comerciale, respectiv camerele de hotel reflectă acest stil prin impactul puternic care este conferit de suprafețele mari vitrate cu șprosuri și arcade caracteristice stilului. Această trăsătură se impune imediat la intrare, întrucât camerele sunt astfel concepute încât ușa este întotdeauna pe partea opusă față de fereastră, iar acest aspect impune un anumit stil care, chiar și contemporan fiind, trebuie să se armonizeze cu arhitectura.

Astfel, concluzia acestui studiu este că acele spații care sunt marcate cu hașură galbenă ar trebui conservate și restaurate, iar cele cu hașură roz pot fi regândite în așa fel încât să fie în armonie cu stilul general, ceea ce poate fi denumit "art nouveau reinventat", dacă trebuie etichetat, oricum este recomandată o soluție echilibrată între utilitate și estetica dictată de stilul general a construcției.

Bibliografie/Bibliography

- *** 39/2015. (III.11.) Korm. rendelet a régészeti örökség és a műemléki érték védelmével kapcsolatos szabályokról. [Hotărâre de Guvern al Ungariei 39/2015 (din 11 martie) despre Regulile privind protecția patrimoniului arheologic și a valorii de monument istoric / Hungarian Government Decree No. 39/2015 (March 11) on the Regulations Regarding the Protection of Archaeological Heritage and Historic Building Value.]
- *** A nagybányai vígadó pályatervei. *Magyar Pályázatok* 8 (1906).
- *** Arhivele Naționale ale României, Serviciul Județean Maramureș, Fond nr. 1. Primăria Orașului Baia Mare, Inventar nr. 1483, Hotel Ștefan, anii:1871-1929. [National Archives of Romania, Maramureș County Service, Fund no. 1 Baia Mare Town Hall, Inventory no. 1483, Ștefan Hotel, years: 1871-1929.]
- *** Historical Maps of the Habsburg Empire. Mapire. <https://mapire.eu/en/> (accesat în aprilie 2018).
- *** Hotărârea nr. 905/2016 pentru aprobarea tezelor prealabile ale proiectului Codului patrimoniului cultural [Decree no. 905/2016 for approval of the Preliminary Theses of the Cultural Heritage Code Project]. *Monitorul Oficial* 1047, 27.12.2016.
- *** Lista Monumentelor Istorice 2004, 2010, respectiv 2015. Ministerul Culturii și Patrimoniului Național. [List of Historic Buildings 2004, 2010, respectively 2015. Ministry of Culture and National Heritage.]
- *** Magyar szecessziós építészet – ROZSNYAI József előadása nyomán. *Szecessziós Magazin*. <http://www.szecessziomagazin.com/magazin5/rozsnyaijosefszecesszio.php#formanyelv> (accesat 26.05.2018).
- *** Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Múzeum, Képeslapgyűjtemény [Muzeul Maghiar de Comerț și Turism, Colecția de ilustrate]. Digitár. <https://hu.museum-digital.de/portal/index.php?s-v=Istvan+szallo+Nagybanya&done=yes> (accesat mai 2018).
- *** *Nagybánya*. 1903-1931.
- *** *Nagybánya és Vidéke*. 1899-1918.
- AUNER, Niels. 2015. Restaurare Complex Hotel-Restaurant Mínerul, Municipiul Baia Mare, județul Maramureș. *Revista UNRMI* 3.
- BALOGH Béla & OSZÓCZKI Kálmán. 2001. *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt*. Miskolc – Rudabánya: Miskolci Egyetem Könyvtár, Levéltár, Múzeum Érc- és Ásványbányászati Múzeum.
- BARDOLY István & HARIS Andrea, szerk. 2018. *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. Budapest: Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete. http://www.sze.hu/~koti/2018/Muemlekved/REKE_cimlappal.pdf (accesat 31.05.2018).



■ Foto 4. Starea actuală foyer cinematograf © VÁRADY Enikő, 2018

■ Photo 4. Current state of the cinema foyer © VÁRADY Enikő, 2018

rooms, and laundry are still in place. We do not know exactly what was in place of the projection room and adjoining deposits, but initially the gallery on the second floor was also used by spectators. In the last decades, this space was not used any more.

- The most important architectural alteration was made at the frontal entrance to the building, the formal entrance of the façade, i.e. a concept alteration. The entrance to the hotel was separated from the entrance to the cinema. Thus, a ridiculous solution for the access to the hotel was implemented, through secondary doors and stairs, dismantling the formal stairway with the most visual impact in the entrance hall. The initial configuration with stairs and wardrobes can be seen in Figure 2.

The survey carried out in 2007 shows how the access and hallway were disfigured with various offices and restrooms, and the entrance to the hotel became twisted and crowded. The right-hand side, where the bar replaced the café, through which the access to the restaurant was made, has fortunately suffered fewer transformations. (Figure 3).

For comparison we also used photographs – postcards from 1911 (Photos 1-3), and the current state is illustrated by photographs as well (Photos 4-6).

According to the level of originality/interventions, we have distinguished three types of spaces:

- yellow: Spaces with high architectural value
- pink: spaces with major interventions
- light green spaces with insignificant value



■ Foto 5. Starea actuală sala de spectacol © VÁRADY Enikő, 2018
■ Photo 5. Current state of the auditorium © VÁRADY Enikő, 2018



■ Foto 6. Locul restaurantului © VÁRADY Enikő, 2018
■ Photo 6. Restaurant area © VÁRADY Enikő, 2018

The spaces that preserve the original architectural elements and have a significant value from a stylistic point of view are marked with yellow and treated separately in the Book of Spaces.

The spaces coloured in pink are those that preserve several important architectural elements or offer information on the original ones but have suffered major interventions in the 60s and 70s, conferring a reduced importance to the spaces. Only several of them are discussed, mostly on groups of spaces.

The spaces coloured in green were added later or were so strongly modified that no trace was left of the initial concept and substance, their value being uninterpretable.

The analysis of the spaces on levels can be seen in Figures 4-6.

Partial conclusions

■ As a result of the above, the superficial conclusion could be that only the cinema area (including the entrance hall, waiting hall, the staircases, the auditorium, and the balconies) contributes to the architectural value of the construction, since it is only here that the constructive and decorative features specific to the secession style are still found, original designs by architects Zoltán BÁLINT and Lajos JÁMBOR.

However, we cannot ignore the fact that the commercial spaces, as well as the hotel rooms, reflect the style through the strong impact provided by the large glazed surfaces with mullions and arcades, characteristic of the style. This feature is obvious from the entrance, because the rooms are conceived in such a way that the door is always on the opposite side of the window. This requires a certain style that, even if contemporary, must be aligned with the architecture.

Thus, the conclusion of this study is that those spaces that are marked with yellow should be preserved and conserved, and those with pink can be redesigned to be in harmony with the general style, which might be called a "reinvented Art Nouveau", if it is to be labelled. A balanced solution between utility and the aesthetics dictated by the general style of construction is recommended.

- EULER-ROLLE, Bernd, Walter HAUSER & Hanna Antje LIEBICH, eds. 2016. *Richtlinien für Bauhistorische Untersuchungen*. Wien: Bundesdenkmalamt. https://bda.gv.at/fileadmin/Medien/bda.gv.at/SERVICE_RECHT_DOWNLOAD/Richtlinien_fuer_bauhistorische_Untersuchungen.pdf (accesat 31.05.2018).
- FEȘTILĂ, Aurel, Ioan PINTILIE, Ioan CADARIU, Ioan SABĂU & Valeriu ACHIM. 1972. *Monografia Municipiului Baia Mare*. Baia Mare: Consiliul Popular Baia Mare.
- HENDRIKS, Leo & Jan VAN DER HOEVE, eds. 2009. *Guidelines for Building Archaeological Research. The Interpretation and Analysis of Cultural-Historical Heritage*. The Hague: Cultural Heritage Agency – Stichting Bouwhistorie Nederland – Association of Netherlands Municipalities – Office of the Chief Government Architect – Government Buildings Agency. <https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/guidelines-for-building-archaeological-research.pdf> (accesat 31.05.2018).
- KACSÓ, Carol. 2011. *Repertoriul arheologic al județului Maramureș*. Baia Mare: Ed. Eurotip.
- KISS, Imola & Judit ERDŐS. 2000-2004. *Secession la Satu Mare: Clădirea hotelului „Dacia”*. Satu Mare. *Studii și Comunicări – Muzeul Județean Satu Mare XVII-XXI/II*: 341-352.
- MORTEL, Heike, ed. 2010. *Handreichung zur Bestandsuntersuchung und Dokumentation*. Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. https://www.lda-lsa.de/fileadmin/bilder/baudenkmalpflege/Hr_Bestand_Dokum.pdf (accesat 31.05.2018).
- NIEDERMAIER, Paul. 2016. *Geneza orașelor medievale din Transilvania*. București: Editura Academiei.
- PALMER Kálmán. 1894. *Nagybánya és környéke*. Nagybánya: Molnár Mihály.
- RICHTER, Peter G. 2012. *Wie wirken Räume? Präsentation la [Presentation at] T.U. Dresden*. <http://www.architekturpsychologie-dresden.de/ddarbeiten/vortrag-richter-whitecube.pdf> (accesat 02.06.2018)
- SEMBACH, Klaus Jürgen. 2002. *Szeecesszió*. Köln: Taschen GmbH.
- SITTE, Camillo. 1992. *Arta construirii orașelor*. București: Ed. Tehnică.
- TÂRȘOAGĂ, Aurora & MOLDOVAN, Horia Radu. s.a. *Studiu de fundamentare pentru evaluarea istorică, arhitecturală și urbanistică a HOTEL „DACIA” Satu Mare*. http://www.scripgroup.com/casa-masina/arhitectura/Studiu-de-fundamentare-pentru-74796.php#_ftn50 (accesat 10.06.2018).
- TSCHUDI-MADSEN, Stephan. 1977. *Art Nouveau*. București, Editura Meridiane.
- VOIT Pál. 1993. *Régi magyar otthonok*. Budapest: Balassi Kiadó.

■ Andreea MILEA¹

Surse documentare în studiul începuturilor parcurilor publice urbane transilvănene²

■ **Rezumat:** *Faptul că tematica amenajărilor peisagistice istorice transilvănene este încă deosebit de rar vizitată de către cercetători poate avea diverse cauze: o lungă perioadă de timp caracterizată de un slab interes pentru recunoașterea și promovarea valorilor unui trecut blamat de autoritatea politică; interesul de dată recentă pentru istoria amenajărilor peisagistice transilvănene, impulsivat de interesul manifestat pe plan internațional pentru amenajările peisagistice și valorificarea lor; dar și numărul mic al surselor documentare accesibile, datorită căruia orice tentativă de cercetare a vreunui aspect privind amenajările peisagistice istorice transilvănene ajunge să fie asimilată cu o lucrare de pionierat, de schițare a unei prime căi de-a lungul căreia, pe viitor, să se poată cerceta mai lesne. Inevitabilele inexactități, chiar erori, împreună cu efortul substanțial pe care îl solicită (inclusiv prin atenta investigație pe teren necesară) fac adesea puțin atractivă această cale. Dacă sursele documentare sunt puține, trebuie să remarcăm totuși, că lipsa lor se resimte mult mai acut în cazul grădinilor rezidențiale transilvănene decât în cazul parcurilor publice urbane transilvănene. Articolul de față își propune o trecere în revistă a tipurilor de surse documentare relevante pentru studiul începuturilor parcurilor publice urbane transilvănene,³ demarând astfel o schiță istoriografică a temei, schiță al cărei punct final urmează încă a se concretiza.*

■ **Cuvinte cheie:** parc istoric, parc public urban, spațiu public, surse documentare, Transilvania

Introducere

■ Pentru studiul *începuturilor parcurilor publice urbane transilvănene*, sursele documentare identificate până în prezent, încadrate în cele trei tipuri de surse – primare, secundare și terțiare –, cuprind:⁴

– *surse primare:* atlase, hărți, planuri ale așezărilor urbane,⁵ planuri cadastrale, proiecte ale amenajărilor sau reamenajărilor vizate (cu documentație

1 Arhitect, dr., conferențiar la Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, România.

2 Articolul de față constituie o prelucrare a referatului „Schiță istoriografică”, susținut de autoare în iulie 2018, în cadrul Școlii Doctorale a Universității Tehnice din Cluj-Napoca, în scopul pregătirii tezei de doctorat *Începuturile parcurilor publice urbane transilvănene*, sub îndrumarea prof.dr.arh. Virgil POP.

3 A se vedea articolul autoarei (MILEA 2018).

4 Încadrarea perfectă a fiecărei surse într-unul sau altul dintre tipuri nu este întotdeauna posibilă; astfel, prin conținutul lor, unele surse pot aparține mai multor tipuri.

5 Pentru moment, sintagma *așezare urbană* este preferabilă termenului de *oraș*. La sfârșitul perioadei de interes pentru studiu (1940), cele mai multe dintre așezările vizate sunt *comune urbane nereședințe* [de județ], ceva mai puține sunt *comune urbane reședințe* [de județ], iar cele mai puține sunt *municipii* (conform TEODORESCU & CONSTANTINESCU 1935, 38-39, 50-51).

Documentary Sources in the Study of the Beginnings of Transylvanian Public Urban Parks²

■ **Abstract:** *The fact that the subject of Transylvanian historic landscape design is still extremely rarely visited by researchers may have various causes: a long period of time characterised by a low interest for the recognition and promotion of values of a past reprimanded by political authority; the recent interest for the history of Transylvanian landscape design, propelled by an international interest for landscape design and its enhancement; also, the small number of accessible sources, due to which any attempt for the research of any aspect regarding historic Transylvanian landscape design ends up being assimilated with a pioneering work, of sketching a first track along which, in the future, easier research would be possible. The unavoidable inexactitudes, even errors, along with the substantial effort they need (also by the necessary and careful on-site investigations) often make this road less attractive. If documentary sources are scarce, it should be noted that their lack is felt more acutely in the case of Transylvanian residential gardens than in the case of Transylvanian public urban parks. This article aims at reviewing the types of documentary sources relevant for the study of the beginnings of Transylvanian public urban parks,³ thus commencing a historiographical sketch of the subject, the final point of which is yet to materialise.*

■ **Keywords:** historical park, public urban park, public space, documentary sources, Transilvania

Introduction

■ The documentary sources identified so far for the study of *the beginnings of Transylvanian public urban parks*, grouped into the tree types of sources – primary, secondary, and tertiary –, consist of:⁴

1 Architect, PhD, associate professor at the Technical University of Cluj-Napoca, Romania.

2 This article is an adaptation of the “Historiographic Outline” essay, presented by the author in July 2018, in the Doctoral School of the Technical University of Cluj-Napoca in preparation for the Beginnings of Transylvanian Public Urban Parks, under the guidance of Prof. arch. Virgil POP, PhD.

3 See the author’s article (MILEA 2018).

4 The perfect categorisation of each source in one or the other of these types is not always possible, thus some sources may, by their content, belong to more than one type.

- *primary sources*: atlases, maps, plans of urban settlements,⁵ cadastral plans, plans of the landscape design or redesign works of interest (with written documentation and drawings), topographic surveys, postcards, photographs, engravings, press of the time;⁶
- *secondary sources*: tourist guides and monographs of the studied settlements and/or the counties of which they are part,⁷ professional studies regarding the landscape design / redesign works of interest, travel notes and memoirs regarding Transylvanian landscape designs / redesigns, press;
- *tertiary sources*: dictionaries, encyclopedias, publications on the political, administrative, and cultural context, the history of the urban public park and landscape design in general, travel notes and memoirs relating to European landscape designs / redesigns, publications on related topics (e.g. toponymy etc.).⁸

Primary sources

■ *Atlases and maps of the time*. These can clarify the political and administrative divisions of the territory and also allow the identification of urban settlements and their names in the period of interest (from the 18th century to 1940). The typically small graphic scale does not yet allow the identification of the urban structures of the studied settlements, and thus of their public spaces. Relevant in this respect, for the moment, are: *Atlas geografic, istoric, economic și statistic* (TEODORESCU & CONSTANTINESCU 1935); as well as the multitude of maps representing Transylvania in the mentioned period.

Maps / plans of the studied settlements. The graphic scale already allows the identification of the urban structure of the studied settlements and of their public spaces. Thus, the maps and plans of the studied settlements facilitate the understanding of their urban evolution,⁹ the identification of the public spaces relevant for study, the identification of planted public spaces belonging to one of the types of interest for the study (private parks open to the public, fortification-promenades, public parks, planted squares, leisure forests), and

5 For the moment, the term urban settlement is preferable to the term of town/city. At the end of the period of interest (1940), most of the studied settlements are urban communes that are not county seats, fewer are urban communes that are county seats, and the fewest are municipalities (according to TEODORESCU & CONSTANTINESCU 1935, 38-39, 50-51).

6 The local laws regarding public space, respectively public parks, from the period of interest for the study, can also be included in the category of primary sources.

7 Insofar as they contain information on the beginnings of Transylvanian public urban parks.

8 European laws regarding public space, respectively public parks, from the period of interest for the study, can also be included in the category of tertiary sources.

9 Historical military surveys – The First Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787), the Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869), the Third Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887) – are especially useful in this respect, due to the succession of representations.

scrisă și piese desenate), ridicări topografice, ilustrate, fotografii, gravuri, presă de epocă,⁶

- *surse secundare*: ghiduri turistice și monografiile ale așezărilor studiate și/ sau ale județelor din care fac parte,⁷ studii profesionale privind amenajările / reamenajările vizate, însemnări de călătorie și memorii privitor la amenajările / reamenajările transilvănene, presă;
- *surse terțiare*: dicționare, enciclopedii, publicații privind contextul politic, administrativ și cultural, istoria parcului public urban și amenajărilor peisagistice în general, însemnări de călătorie și memorii privitor la amenajările / reamenajările europene, publicații privind teme conexe (ex.: toponimia etc).⁸

Surse primare

■ *Atlase și hărți de epocă*. Acestea pot clarifica diviziunile politice și administrative ale teritoriului și, totodată, permit identificarea așezărilor urbane și a denumirilor lor în perioada de interes pentru studiu (secolul XVIII – 1940). Scara grafică tipic mică nu permite încă identificarea structurii urbane a așezărilor studiate, prin urmare nici a spațiului public al acestora. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt, *Atlas geografic, istoric, economic și statistic* (TEODORESCU & CONSTANTINESCU 1935); precum și multitudinea hărților reprezentând Transilvania în perioada amintită.

Hărți / planuri ale așezărilor studiate. Scara grafică permite deja identificarea structurii urbane a așezărilor studiate și spațiul public al acestora. Astfel, hărțile și planurile așezărilor studiate facilitează înțelegerea evoluției urbanistice⁹ a acestora; identificarea spațiilor publice relevante pentru studiu; identificarea spațiilor publice plantate aparținând vreunui tip de interes pentru studiu (parcuri private deschise publicului, fortificații-promenadă, parcuri publice, piețe plantate, păduri de agrement); iar uneori chiar identificarea unor elemente de amenajare a spațiilor publice relevante pentru studiu. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787)*; *A doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869)*; *A treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887)*; dar și Giovanni MORANDO-VISCONTI, *Mappa della Transilvania (1707-1708)*; precum și multitudinea hărților de epocă reprezentând așezările de interes pentru studiu.

Planuri cadastrale. Față de cele consemnate la *Hărți / planuri ale așezărilor studiate*, planurile cadastrale aduc în plus precizia în delimitarea spațiilor publice relevante pentru studiu și în reprezentarea amenajărilor lor.

Proiecte ale amenajărilor / reamenajărilor vizate cu documentație scrisă și piese desenate. Față de cele amintite la *Hărți / planuri ale așezărilor studiate și Planuri cadastrale*, proiectele – realizate sau nerealizate – aduc în plus informații de detaliu privind amenajările / reamenajările spațiilor publice relevante pentru studiu.

Ridicări topografice. Față de cele amintite la *Hărți / planuri ale așezărilor studiate și Planuri cadastrale*, ridicările topografice aduc în plus informații de detaliu privind topografia și amenajările / reamenajările spațiilor publice relevante pentru studiu.

Ilustre de epocă ale așezărilor studiate și amenajărilor spațiului urban al acestora există în număr relativ mare. Mai mult, marea majoritate a ilustrate-

6 În categoria surselor primare pot fi cuprinse și legiferările autohtone, din perioada de interes pentru studiu, privind spațiul public, respectiv parcurile publice.

7 În măsura în care ele conțin informații privind începuturile parcurilor publice urbane transilvănene.

8 În categoria surselor terțiare pot fi cuprinse și legiferări europene, din perioada de interes pentru studiu, privind spațiul public, respectiv parcurile publice.

9 Hărțile militare istorice – prima ridicare topografică militară a Imperiului Habsburgic (1763-1787), a doua ridicare topografică militară a Imperiului Austriac (1806-1869), a treia ridicare topografică militară a Austro-Ungariei (1869-1887) –, prin succesiunea reprezentărilor, sunt îndeosebi folositoare în acest scop.

lor de epocă prezintă spațiile publice ale așezărilor studiate. Putem considera că, de regulă, ilustratele înfățișează spațiile reprezentative ale așezărilor, cele prin care acestea se recomandă străinilor, turiștilor, și prin care memorează momente semnificative ale existenței spațiului public. Acest fapt este cu atât mai valabil cu cât, în perioada de interes pentru studiu, fotografia nu era un mijloc de exprimare artistică la îndemâna oricui, ilustratele reflectând fie punctul de vedere al unui fotograf profesionist, fie viziunea politică și/sau administrativă. Astfel, ilustratele sunt o sursă bună de identificare a spațiilor publice cu valoare de reprezentare ale așezărilor. Numărul mare al ilustratelor de epocă accesibile face irelevantă, în acest moment, semnarea uneia sau alteia dintre ele.

Fotografii de epocă ale așezărilor studiate și amenajărilor spațiului urban al acestora. Față de ilustratele de epocă, fotografiile aduc adesea un conținut cu caracter personal, în ele regăsindu-se portrete individuale sau de grup, dar și spații cu caracter domestic și spații publice mai puțin reprezentative. Totuși, fotografiile care au drept subiect tipul de spațiu public de interes pentru studiu aduc, în mare, același tip de informație ca și ilustratele, prezentând aspecte ale existenței și amenajării sale.

Gravuri ale așezărilor studiate și amenajărilor spațiului urban al acestora. Acestea pot prezenta aspecte ale existenței și amenajării spațiului public de interes pentru studiu. Totuși, conținutul lor poate fi privit cu prudență datorită posibilei interpretări/deformări a realității, pe care mijlocul de exprimare artistică o permite și, inevitabil, o produce. Pentru a fi validate, informațiile obținute astfel ar trebui comparate cu cele furnizate de alte surse iconografice sau textuale.

Presă de epocă. Jurnalele de epocă pot oferi îndeosebi informații despre demersurile de realizare a amenajărilor / reamenajărilor vizate, dar și despre activitățile orașenilor în spațiul urban și viața acestuia, în general.

Surse secundare

■ *Ghiduri turistice.* Identificabile începând cu secolul al XIX-lea, ghidurile turistice au un dublu scop, vizibil în structurarea majorității titlurilor: pe de o parte, de atragere a turiștilor, autohtoni și străini, printr-o prezentare plăcută a locurilor; iar pe de altă parte de oferire a unor informații practice legate de posibile trasee sau obiective de vizitat. Printre alte elemente de atracție sunt descrise, într-o manieră relativ succintă, și unele aspecte ale peisajului și amenajărilor peisagere, îndeosebi a celor publice. Ghidurile turistice de secol XIX ne amintesc de primele tentative de organizare a promenadelor publice, dezvoltate ulterior în parcuri-promenadă. Totodată, prin descrierea peisajului natural și urban, ele schițează sugestiv contextul în care se găsesc diversele amplasamente ale amenajărilor peisagistice, permițând urmărirea unor relații de determinare între natural spontan, natural amenajat și cadru construit. Odată cu apariția sa, această categorie de scrieri a avut o prezență constantă, continuând și acum să se îmbogățească cu noi titluri și având marele merit al unei inventarieri permanent actualizate. O multitudine de surse de acest tip sunt accesibile și relevante. Putem aminti, cu titlu de exemplu, de: *Siebenbürgen: ein Handbuch für Reisende nach zahlreichen Reisen und Ausflügen in diesem Lande* (BIELZ 1885); *Călăuza orașului Cluj și a împrejurimilor: cu noul plan al orașului* (BORTEȘ 1923); *Călăuza orașului Alba-Iulia și a județului Alba* (FEHÉRVÁRI 1934); *Brașov și împrejurimi: mic îndreptar turistic* (MURGU 1963); *Blaj* (BÎRLEA 1968); *Ghid-atlas al monumentelor istorice* (CUCU & ȘTEFAN 1970); *Arad: ghid de oraș* (GLÜCK & ROZ 1982); *Bistrița: ghid turistic* (BÂCA & SIGMIREAN 1999); *Dej, județul Cluj: ghid turistic. Dej: turisztikai útmutató. Dej: guide touristique. Dej: guidebook* (KIRA et al. 2010).

Monografii. Fără a face din amenajările peisagistice un subiect în sine, monografiile așezărilor studiate și/sau ale județelor din care fac parte, prin abordarea detaliată și multilaterală, se înscriu de asemenea în rândul surselor de

sometimes even the identification of some of the landscaping elements of public spaces relevant for the study. For the moment, relevant in this sense are: *The First Military Survey of the Habsburg Empire (1763-1787)*; *The Second Military Survey of the Austrian Empire (1806-1869)*; *The Third Military Survey of Austro-Hungary (1869-1887)*; but also Giovanni MORANDO-VISCONTI, *Mappa della Transilvania (1707-1708)*; as well as the multitude of maps representing the settlements of interest for the study.

Cadastral plans. Compared with the ones mentioned in *Maps / plans of the studied settlements*, cadastral plans provide more precision in the delimitation of public spaces relevant for research and in the representation of their landscaping.

Plans of the landscape design / redesign works of interest with written documentation and drawings. Compared with those mentioned in *Maps / plans of the studied settlements* and *Cadastral plans*, the designs (implemented or not) bring more detailed information on the landscape design / redesign of the public spaces relevant for research.

Topographic surveys. Compared with those mentioned in *Maps / plans of the studied settlements* and *Cadastral plans*, the topographic surveys bring more detailed information on the topography and on the landscape design / redesign of the public spaces relevant for research.

Period postcards of the studied settlements and of the landscaping of their urban spaces are found in relatively large numbers. Moreover, the large majority of period postcards show the public spaces of the studied settlements. We may consider that, usually, postcards depict the representative spaces of settlements, the ones through which they recommend themselves to foreigners and tourists, and through which they commemorate significant moments in the existence of the public space. This is even more pertinent as, in the period of interest, photography was not a means of artistic expression available to anyone, postcards being either a reflection of the point of view of a professional photographer, or a political and/or administrative vision. Thus, postcards are a good source for the identification of public spaces with a representational value for the settlements. The great number of accessible period postcards renders irrelevant, at this point, the mention of particular ones.

Period photographs of the studied settlements and the landscaping of their urban spaces. Compared with period postcards, photographs often bring a personal content, containing individual or group portraits, but also domestic spaces and less representative public spaces. However, photos of the type of public space of interest offer largely the same type of information as postcards do, showing aspects of its existence and landscaping.

Engravings of the studied settlements and the landscaping of their public spaces. These may present aspects of the existence and landscaping of the public space of interest. However, their content should be regarded with caution because of the possible interpretation/deformation of reality that the means of artistic expression allows and, unavoidably, produces.

In order for them to be validated, the information thus obtained should be compared to that provided by other iconographic or textual sources.

Period press. Vintage magazines can provide in particular information on the steps taken for the implementation of the landscape design / redesign works of interest, but also on the activities of the townspeople in the urban space and on its life in general.

Secondary sources

■ *Tourist guides.* Identifiable starting with the 19th century, tourist guides have a double purpose, visible in the structuring of most titles: on the one hand, of attracting national and international tourists by a pleasant presentation of the area, and on the other hand, of providing practical information regarding possible routes or objectives to be visited. Certain aspects of landscape and landscape design, especially of public ones, are presented in a relatively succinct manner among other attractions. The 19th-century tourist guides remind us of the first attempts to organise public promenades, later developed into promenade parks. At the same time, by describing the natural and urban landscape, they suggestively sketch out the context in which the various elements of landscape design are found, allowing the pursuit of deterministic relationships between spontaneous natural, designed natural, and built environment. Since it appeared, this type of writing has had a steady presence, continuing even now to be enriched with new titles, having the great advantage of a constantly updated inventory. A multitude of sources of this type are accessible and relevant. We can mention, as example: *Siebenbürgen: ein Handbuch für Reisende nach zahlreichen Reisen und Ausflügen in diesem Lande* (BIELZ 1885); *Călăuza oraşului Cluj și a împrejurimilor: cu noul plan al oraşului* (BORTEȘ 1923); *Călăuza oraşului Alba-Iulia și a județului Alba* (FEHÉRVÁRI 1934); *Braşov și împrejurimi: mic îndreptar turistic* (MURGU 1963); *Blaj* (BÎRLEA 1968); *Ghid-atlas al monumentelor istorice* (CUCU & ȘTEFAN 1970); *Arad: ghid de oraş* (GLÜCK & ROZ 1982); *Bistrița: ghid turistic* (BĂCA & SIGMIREAN 1999); *Dej, județul Cluj: ghid turistic. Dej: turisztikai útmutató. Dej: guide touristique. Dej: guidebook* (KIRA et al. 2010).

Monographs. Without making landscaping a subject in itself, the monographs of the studied settlements and/or of the counties of which they are part, through a detailed and multilateral approach, are also among the sources of information on the subject. They bring us a great deal of data on political and administrative history, on the establishment and existence of significant institutions, but also on the representative buildings and landscaping elements of the settlement, as well as on its personalities. Not infrequently, monographs also contain rich iconographic material. Like in the case of *tourist guides*, a multitude of sources of this type are accessible and relevant. We can mention, as example: *Adatok Brassó szabad királyi város monographiájához: a magyar orvosok és természetdósok XXVI. vándorgyűlése alkalmából* (1892); *Arad szab. kir. város és Arad vármegye*

informații pe această temă. Ele ne aduc numeroase date despre istoria politică și administrativă, despre înființarea și existența instituțiilor semnificative, dar și despre construcții și amenajări reprezentative ale așezării, precum și despre personalitățile ei. Nu de puține ori, monografiile cuprind și un bogat material iconografic. Asemenea *ghidurilor turistice*, o multitudine de surse de acest tip sunt accesibile și relevante. Putem aminti, cu titlu de exemplu, de: *Adatok Brassó szabad királyi város monographiájához: a magyar orvosok és természetdósok XXVI. vándorgyűlése alkalmából* (1892); *Arad szab. kir. város és Arad vármegye községeknek leírása* (SOMOGYI 1913); *Călăuza Blajului: cu însemnări și lămuriri istorice* (LUPEANU-MELIN 1922); *Monografia oraşului Dej: din cele mai vechi timpuri până în zilele de azi* (MÂNZAT 1926); *Alba Iulia: din trecutul și prezentul oraşului* (CUCUIU 1929); *Clujul: 1919-1939* (BUZEA 1939); *Baia Mare: schiță monografică* (BANDULA, VALENTIN & MAȘTEI 1965); *Bistrița-Năsăud: monografie* (CRĂCIUN, LUPȘAN & ȘTEFĂNESCU 1979); *Beiușul și lumea lui: studiu monografic* (APAN et al. 2008-2009); *Municipiul Carei: județul Satu-Mare: prezentare monografică* (BOTA 2010).

Studii privind amenajările / reamenajările vizate. Fără ca literatura de specialitate să fie prea bogată în astfel de studii, cele care există pot fi grupate în două categorii: *studii de sinteză* și *studii de caz*. *Studiile de sinteză* sunt cele care se referă la ansamblul fenomenului și/sau care prezintă un număr mai mare de amenajări, încercând (și, eventual, reușind) să schițeze condiții, tendințe, conexiuni. *Studiile de caz* sunt cele care abordează punctual o așezare și/sau o amenajare, fără discutarea acesteia într-un context mai larg. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Parcuri și grădini în România* (MARCUS 1958); *Arhitectură peisageră* (ILIESCU 2003); *Kolozsvári Kertek. A régi Kolozsvár zöldszerületei* (FEKETE 2004).

Însemnări de călătorie, memorii (privitoare la amenajările / reamenajările transilvănene). Însemnările de călătorie și memoriile oferă adesea mai degrabă descrieri subiective decât prezentări sistematice ale locurilor și/sau amenajărilor. Ideile vehiculate în astfel de scrieri constituie în mare parte păreri personale și de moment ale autorului, supuse formației acestuia precum și arbitrarului împrejurărilor în care locul și/sau amenajarea respectivă au fost percepute. Aprecierea însemnărilor de călătorie și a memoriilor ar trebui să fie una selectivă, critică, raportându-le la reperele date de literatura de specialitate a epocii.

Presă. Jurnalele contemporane pot oferi retrospectiv informații despre demersurile de realizare a amenajărilor / reamenajărilor vizate, dar și despre activitățile orașenilor în spațiul urban și viața acestuia, în general, de-a lungul timpului, inclusiv în contemporaneitate.

Surse terțiare

■ *Dicționare, enciclopedii.* Acestea pot oferi informații de bază privind istoria, administrația, amenajările și patrimoniul așezărilor studiate, dar și denumirile alternative ale așezărilor și statutul lor de-a lungul timpului. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* (SUCIU 1967-1968); *Enciclopedia geografică a României* (GHINEA 1996-1998).

Istoria Europei: lucrări care schițează contextul politic, administrativ și cultural european, de referință pentru cel autohton. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képpen* (1888-1901), patronată de Prințul Moștenitor Rudolf; dar și *Histoire de l'Europe: écrit par 12 historiens européens* (ADALBERT et al. 1992).

Istoria Transilvaniei: lucrări care schițează contextul politic, administrativ și cultural transilvănean, venind în sprijinul înțelegerii atât a cauzelor pentru care spațiul public al orașelor transilvănene s-a îmbogățit cu promenade, grădini, parcuri, piețe plantate și păduri de agrement, cât și a modului în care acestea au apărut. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Erdély története:*

három kötetben (KÖPECSI et al. 1987); *Istoria Transilvaniei* (BĂRBULESCU et al. 2003-2008); *Istoria Transilvaniei* (POP & BOLOVAN 2016).

Istoria așezărilor studiate și/sau a județelor, respectiv regiunilor istorice din care acestea fac parte: lucrări care schițează contextul politic, administrativ și cultural al așezărilor studiate și/sau al județelor, respectiv regiunilor istorice din care acestea fac parte, venind în sprijinul înțelegerii atât a cauzelor pentru care spațiul public al așezărilor studiate s-a îmbogățit cu promenade, grădini, parcuri și piețe plantate, cât și a modului în care acestea au apărut. O bună parte din monografiile așezărilor și/sau județelor din care fac parte, deja prezentate ca surse secundare, cuprind studii consistente de istorie politică, administrativă și culturală. Asemenea *monografiilor*, o multitudine de surse de acest tip sunt accesibile și relevante, astfel încât, în acest moment, semnalarea uneia sau alteia nu este neapărat semnificativă.

Istoria parcului public urban. Majoritatea lucrărilor de istoria arhitecturii peisagere ajung să prezinte aspecte legate de începuturile parcurilor publice. Totuși, în timp ce unele se mulțumesc să prezinte în ordine cronologică unele studii de caz, altele încearcă să explice totodată fenomenul apariției parcului public urban, ca nouă formă de spațiu public. În această ultimă categorie se înscriu și lucrări provenind din domeniul istoriei orașului și compoziției urbane. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *European Garden Design from Classical Antiquity to the Present Day* (KLUCKERT 2005); *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History* (KOSTOF 2005); *The Course of Landscape Architecture. A History of our Designs on the Natural World, from Prehistory to the Present* (GIROT 2016).

Însemnări de călătorie, memorii (privitor la amenajările / reamenajările europene). Relevanța acestui tip de surse dar și prudența cu care trebuie consultate au fost explicate deja. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: Ghidurile Karl BAEDEKER (primul sfert al secolului al XX-lea); *Lunea de ieri. Amintirile unui european* (ZWEIG 1976).

Toponimia ne semnalează diferitele denumiri pe care le-au avut, de-a lungul timpului, atât așezările cât și spațiile publice de interes pentru studiu, permițând corecta lor identificare în surse. Relevante în acest sens, pentru moment, sunt: *Toponimie urbană românească* (PETRE 1983) și *Introducere în toponimia urbană românească* (PETRE 2001); *Studii de toponimie urbană: viziune diacronică* (REZEANU 2009).

Concluzie

■ Fără să fie foarte bogată în studii concrete privind începuturile parcurilor publice urbane transilvănene, istoriografia subiectului cuprinde totuși o serie de titluri care poate constitui o bună bază de pornire în cercetare.

Toate tipurile de surse amintite sunt bine reprezentate, chiar dacă unele într-o măsură mai mare decât altele și, de asemenea, chiar dacă unele sunt mai accesibile decât altele.

Printre cele mai bine reprezentate surse¹⁰ putem aminti ilustratele și fotografiile de început de secol XX, ghidurile turistice, monografiile, lucrările de istoria Europei, istoria Transilvaniei și istoria așezărilor studiate și/sau a județelor, respectiv regiunilor istorice din care acestea fac parte.

Într-o mai mică măsură dispunem de dicționare și enciclopedii relevante pentru subiect, atlase și hărți privind împărțirea administrativă a teritoriului în perioada de interes pentru studiu, hărți și planuri ale așezărilor studiate, gravuri ale așezărilor studiate și amenajărilor spațiului urban al acestora, studii concrete privind amenajările / reamenajările vizate, însemnări de călătorie, memorii (privitor la amenajările / reamenajările transilvănene și europene), presă

közsegeinek leirása (SOMOGYI 1913); *Călătoria Blajului: cu însemnări și lămuriri istorice* (LUPEANU-MELIN 1922); *Monografia orașului Dej: din cele mai vechi timpuri până în zilele de azi* (MĂNZAT 1926); *Alba Iulia: din trecutul și prezentul orașului* (CUCUIU 1929); *Clujul: 1919-1939* (BUZEA 1939); *Baia Mare: schiță monografică* (BANDULA, VALENTIN & MAȘTEI 1965); *Bistrița-Năsăud: monografie* (CRĂCIUN, LUPȘAN & ȘTEFĂNESCU 1979); *Beiușul și lumea lui: studiu monografic* (APAN et al. 2008-2009); *Municipiul Carei: județul Satu-Mare: prezentare monografică* (BOTA 2010).

Studies regarding the landscape design / redesign works of interest. Without the literature being too rich in studies of this type, those that exist can be grouped into two categories: *synthesis studies* and *case studies*. *Synthesis studies* are those that refer to the phenomenon in its whole and/or that present a larger number of landscaping works, trying (and possibly succeeding) to sketch conditions, trends, and connections. *Case studies* are those that address individual settlements and/or landscaping works, without discussing them in a wider context. Relevant in this respect are, for the moment: *Parcuri și grădini în România* (MARCUS 1958); *Arhitectură peisageră* (ILIESCU 2003); *Kolozsvári Kertek. A régi Kolozsvár zöldszerterületei* (FEKETE 2004).

Travel notes, memoirs (regarding Transylvanian landscape designs / redesigns). Travel notes and memoirs often offer subjective descriptions rather than systematic presentations of the places and/or landscaping. The ideas expressed in these writings are largely personal and momentary views of the author, subject to his or her formation and to the arbitrariness of the circumstances in which the respective place and/or landscaping were perceived. The assessment of travel notes and memoirs should be selective, critical, comparing them to the references given by the scholarly literature of the time.

Press. Contemporary journals can provide retrospective information on the steps taken to implement the landscape design / redesign works of interest, but also on the activities of the townspeople in the urban space and on its life in general, over time, including in contemporary times.

Tertiary sources

■ *Dictionaries, encyclopedias*. These can provide basic information on the history, administration, landscaping and heritage of the studied settlements, as well as the alternative names of the settlements and their status over time. Relevant in this respect, for the time being, are: *Dicționar istoric al localităților din Transilvania* (SUCIU 1967-1968); *Enciclopedia geografică a României* (GHINEA 1996-1998).

European history: works that outline the European political, administrative, and cultural context, as references for the local one. Relevant in this respect, for the time being, are: *Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képpen* (1888-1901), under the patronage of Rudolf, the Crown Prince of Austria; but also *Histoire de l'Europe: écrit par 12 historiens européens* (ADALBERT et al. 1992).

¹⁰ Buna reprezentare nu se reflectă atât în numărul de titluri consemnate în acest articol, cât în numărul de titluri identificate cu ocazia cercetărilor, dintre care cele consemnate aici constituie doar o selecție considerată relevantă pentru etapa de început a studiului.

Transylvanian history: works illustrating the Transylvanian political, administrative, and cultural context, in support of understanding both the reasons for which the public spaces of the Transylvanian towns were enriched with promenades, gardens, parks, planted squares, and leisure forests, and the way in which these emerged. Relevant in this respect, for the moment, are: *Erdély története: három kötetben* (KÖPECZI et al. 1987); *Istoria Transilvaniei* (BĂRBULESCU et al. 2003-2008, 3 volumes); *Istoria Transilvaniei* (POP & BOLOVAN 2016).

History of the studied settlements and/or of the counties, respectively historical regions of which they are part: works that outline the political, administrative, and cultural context of the studied settlements and/or of the counties or historical regions of which they are part, supporting the understanding of both the causes for which the public space of the studied settlements was enriched with promenades, gardens, parks, and planted squares, and the way in which these have emerged. Many of the monographs of the settlements and/or of the counties they are part of, already presented as secondary sources, contain consistent studies of political, administrative, and cultural history. Like *monographs*, many of these studies are accessible and relevant, thus, at this moment, is not necessarily significant to mention one or another.

History of the public urban park. Most works of landscape design history come to present aspects related to the beginnings of public parks. However, while some are content to present some case studies in a chronological order, others also try to explain the phenomenon of the emergence of the public urban park, as a new form of public space. In this last category are also works from urban history and that of urban composition. Relevant in this respect, for the moment, are: *European Garden Design from Classical Antiquity to the Present Day* (KLUCKERT 2005); *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History* (KOSTOF 2005); *The Course of Landscape Architecture. A History of our Designs on the Natural World, from Prehistory to the Present* (GIROT 2016).

Travel notes, memoirs (regarding European landscape designs / redesigns). The relevance of this type of sources, but also the caution with which they have to be used, have already been explained. Relevant in this respect, for the moment, are: the Karl BAEDEKER guides (the first quarter of the 20th century); *The World of Yesterday: Memories of a European* (ZWEIG 1976).

Toponymy signals to us the different names that both settlements and public spaces of interest for study have had over time, allowing their correct identification in the sources. Relevant in this respect, for the moment, are: *Toponimie urbană românească* (PETRE 1983) and *Introducere în toponimia urbană românească* (PETRE 2001); *Studii de toponimie urbană: viziune diacronică* (REZEANU 2009).

Conclusion

■ Without being very rich in concrete studies on the beginnings of Transylvanian urban

relevantă pentru subiect, lucrări de istoria parcului public urban, toponimie. Putem spune totuși, că toate aceste surse sunt accesibile în biblioteci publice.

Sursele cele mai rar întâlnite și, totodată, mai puțin accesibile sunt planurile cadastrale, proiectele amenajărilor / reamenajărilor vizate cu documentația scrisă și piesele desenate, ridicări topografice, aflate în diverse oficii și arhive. Cu toate acestea, ele ar fi unele dintre cele mai relevante surse, alături de ilustratele și fotografiile de epocă ale ale așezărilor studiate și amenajărilor spațiului urban al acestora, precum și de studiile concrete privind amenajările / reamenajările vizate sau de lucrările care vin direct în sprijinul studiului amenajărilor / reamenajărilor vizate, cum sunt ghidurile turistice și monografiile.

Referitor la studiile concrete privind amenajările / reamenajările vizate, dincolo de numărul relativ mic de titluri, putem constata și gradul relativ mic de aprofundare a problematicii, îndeosebi la *studiile de sinteză*, care se rezumă de cele mai multe ori la enumerări de cazuri ordonate cronologic. Prezentările sunt mai degrabă descriptive, abordând devenirea amenajărilor într-un mod expeditiv. Inevitabil, *studiile de caz* prezintă abordări mai detaliate.

Putem concluziona, astfel, că mai este foarte mult loc de cercetare pe tema *începuturilor parcurilor publice urbane transilvănene*, atât în ceea ce privește studiile de caz, cât și studiile de sinteză pe așezări sau pe un teritoriu mai cuprinzător. Complexitatea temei permite și poate solicita, în perspectivă, o abordare multilaterală, atât din perspectiva amenajării urbane, cât și a culturii urbane, geografiei urbane, ecologiei urbane etc.

Bibliografie/Bibliography

- *** *Adatok Brassó szabad királyi város monographiájához: a magyar orvosok és természettudósok XXVI. vándorgyűlése alkalmából*. Brassó: Közművelődés Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1892.
- *** MAPIRE: The Historical Map Portal. <http://mapire.eu/en/> (accesat în iulie 2018).
- *** *Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képpen*. 1-24. köt. Budapest: A Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, 1888-1901.
- ADALBERT, Jacques, Johan BENDER, Jiri GRUSA, Scipione GUARRACINO, Ignace MASSON, Dr. Kenneth MILNE, Foula PISPIRINGOU, Dr. Juan Antonio SANCHEZ Y GARCIA SAÛCO, Antonio SIMOES RODRIGUES, Ben W. M. SMULDERS, Dieter TIEMANN, Dr. Robert UNWIN & Frédéric DELOUCHE. 1992. *Histoire de l'Europe: écrit par 12 historiens européens*. Bruxelles: De Boeck-Wesmael.
- APAN, Adrian, Mihai APAN, Liviu BORCEA, Ioan DEGĂU & Nicolae BRÂNDA. 2008-2009. *Beiușul și lumea lui: studiu monografic*. 4 vol. Oradea: Primus.
- BĂÇA, Ioan & Ioan SIGMIREAN. 1999. *Bistrița: ghid turistic*. Bistrița: Editura George Coșbuc.
- BANDULA, Octavian, O. VALENTIN & Iosif MAȘTEI. 1965. *Baia Mare: schiță monografică*. Baia Mare: Muzeul Regional Maramureș.
- BĂRBULESCU, Mihai, Anton E. DÖRNER, Ioan GLODARIU, Susana ANDEA, Ionuț Virgil COSTEA, Nicolae BOCȘAN, Ioan BOLOVAN, Ioan-Aurel POP & Thomas NÄGLER. 2003-2008. *Istoria Transilvaniei*. 3 vol. Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane.
- BIELZ, Eduard Albert. 1885. *Siebenbürgen: ein Handbuch für Reisende nach zahlreichen Reisen und Ausflügen in diesem Lande*. Wien: Verlag von Carl Graeser.
- BÎRLEA, Pompei. 1968. *Blaj*. București: Meridiane.
- BORTEȘ, Petru, 1923. *Călăuza orașului Cluj și a împrejurimilor: cu noul plan al orașului*. Cluj: Tipografia Dr. S. Bornemisa.
- BOTA, Ioan M. 2010. *Municipiul Carei: județul Satu-Mare: prezentare monografică*. Cluj-Napoca: s.n.

- BUZEA, Octavian. 1939. *Clujul: 1919-1939*. Cluj: Tipografia Ardealul.
- CRĂCIUN, Pompei, Simion LUPȘAN & Simion ȘTEFĂNESCU. 1979. *Bistrița-Năsăud: monografie*. București: Editura Sport-Turism.
- CUCU, Vasile & Marian ȘTEFAN. 1970. *Ghid-atlas al monumentelor istorice*. București: Editura Științifică.
- CUCUIU, Virgil. 1929. *Alba Iulia: din trecutul și prezentul orașului*. Alba Iulia: Tipografia Sabin Solomon.
- FEHÉRVÁRI, Matei. 1934. *Călăuza orașului Alba-Iulia și a județului Alba*. Alba-Iulia: s.n.
- FEKETE Albert. 2004. *Kolozsvári kertek. A régi Kolozsvár zöldterületei*. Kolozsvár: Művelődés.
- GHINEA, Dan. 1996-1998. *Enciclopedia geografică a României*. 3 vol. București: Editura Enciclopedică.
- GIROT, Christophe. 2016. *The Course of Landscape Architecture. A History of our Designs on the Natural World, from Prehistory to the Present*. London: Thames & Hudson Ltd.
- GLÜCK, Jenő & Alexandru ROZ. 1982. *Arad: ghid de oraș*. București: Editura Sport-Turism.
- ILIESCU, Ana-Felicia. 2003. *Arhitectură peisageră*. București: Editura Ceres.
- KIRA, Karolina, inginer Vasile RUSU, Doina Mihaela LĂCĂTUȘ & Adriana HETEA. 2010. *Dej, județul Cluj: ghid turistic. Dej: turisztikai útmutató. Dej: guide touristique. Dej: guidebook*. Cluj-Napoca: Artmathis.
- KLUCKERT, Ehrenfried. 2005. *European Garden Design from Classical Antiquity to the Present Day*. Könemann.
- KÖPECZI Béla, MAKKAI László, MÓCSY András, SZÁSZ Zoltán & BARTA Gábor. 1987. *Erdély története: három kötetben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KOSTOF, Spiro. 2005. *The City Assembled: The Elements of Urban Form Through History*. New York: Thames & Hudson.
- LUPEANU-MELIN, Alexandru. 1922. *Călăuza Blajului: cu însemnări și lămuriri istorice*. Blaj: Tipografia Seminarului teologic gr.-cat.
- MÂNZAT, George. 1926. *Monografia orașului Dej: din cele mai vechi timpuri până în zilele de azi*. Bistrița: Tipografia Națională G. Matheiu.
- MARCUS, Rică. 1958. *Parcuri și grădini în România*. București: Editura Tehnică.
- MILEA, Andreea. 2018. Începuturile parcurilor publice urbane transilvănene. The Beginnings of Transylvanian Public Urban Parks. *Transsylvania Nostra* 1: 48-54.
- MORANDO-VISCONTI, Giovanni. 1707-1708. *Mappa della Transilvania*. s.l., 1:590.000.
- MURGU, Mihai. 1963. *Brașov și împrejurimi: mic îndreptar turistic*. București: Meridiane.
- PETRE, Mihai. 1983. *Toponimie urbană românească*. Cluj-Napoca: s.n.
- PETRE, Mihai. 2001. *Introducere în toponimia urbană românească*. Deva: Călăuza.
- POP, Ioan-Aurel & Ioan BOLOVAN. 2016. *Istoria Transilvaniei*. Cluj-Napoca: Școala Ardeleană.
- REZEANU, Adrian. 2009. *Studii de toponimie urbană: viziune diacronică*. Baia Mare: Editura Universității de Nord.
- SOMOGYI Gyula. 1913. *Arad szab. kir. város és Arad vármegye községek leírása*. Arad: Kiadja a Monographia-Bizottság.
- SUCIU, Coriolan. 1967-1968. *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*. 2 vol. Iași: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- TEODORESCU, Constantin & Nicolae A. CONSTANTINESCU. 1935. *Atlas geografic, istoric, economic și statistic*. Brașov: Institutul Cartografic „UNIREA”.
- ZWEIG, Stefan. 2012. *Lumea de ieri. Amintirile unui european*. București: Humanitas.

public parks, the historiography of the subject contains a series of titles that may constitute a good starting point for research.

All types of the mentioned sources are well represented, even if some more than others and, also, even if some are more accessible than others.

Among the best-represented sources¹⁰ we can mention the early twentieth-century postcards and photos, tourist guides, monographs, works on European history, on Transylvanian history, and on the history of the studied settlements and/or of the counties and historical regions of which they are part.

To a lesser extent we have dictionaries and encyclopedias relevant for the subject, atlases and maps of the administrative division of the territory during the studied period, maps and plans of the studied settlements, engravings of the studied settlements and their urban space, concrete studies regarding the landscape design / redesign works of interest, travel notes, memoirs (regarding Transylvanian and European landscape design / redesign), press relevant for the topic, works on the history of the urban public park, toponymy. We can say, however, that all these sources are accessible in public libraries.

The most rare and, at the same time, least accessible sources are cadastral plans, plans of the landscape design / redesign works of interest with written documentation and drawings, topographic surveys, found in various offices and archives. However, they would be some of the most relevant sources, along with the postcards and period photographs of the studied settlements and their urban space, as well as the concrete studies of the landscape design / redesign works of interest or the works that directly support their study, such as tourist guides and monographs.

Concerning concrete studies regarding the landscape design / redesign works of interest, beyond the relatively small number of titles, we can also notice the relatively small degree of their thoroughness, especially in *synthesis studies*, which are most often limited to chronologically enumerated cases. The presentations are rather descriptive, approaching the development of landscaping in an expeditious manner. Inevitably, *case studies* have more detailed approaches.

We can therefore conclude that there is still room for a great deal of research on the *beginnings of Transylvanian public urban parks*, both in case studies and in synthesis studies on settlements or on a larger territory. The complexity of the topic allows for and may require, in the future, a multilateral approach, both in terms of urban landscape design, as well as urban culture, urban geography, urban ecology, etc.

¹⁰ A good representation is not reflected so much in the number of titles mentioned in this article, but in the number of titles identified during research, of which the ones named here are only a selection considered relevant for the first phase of study.